

1120

Kabul edilmiştir
A. Caferoğlu

Rehmiye Bat

J. H. Estayloy

EDERİYAT FAKÜLTESİ, TÜRKOLAJİ ZEMİNE

Ssn. : 7 - 8

İsim : Rasime Uygun

Nö. 1195

TÜRK KAVİMLERİ ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR

1944 - 1945

Mezuniyet Tesi

Ö N S Ö Z

"Türk kavimleri üzerinde çalışmalar" konusu üzerinde çalışırken aşağıdaki plânı takibe karar vermiştim:

- I. Kavmin adı : 1- kavmin kendine verdiği ad ve bugün taşıdığı ad;
2- Başkaları tarafından kendine verilen ad.
- II. Kavmin oturduğu yer : 1- Coğrafi mevkii; 2- Hudutları; 3- Mesahası; 4- Nufusu; 5- Tabii coğrafyası; ve yaşayış tarzı.
- III. Kavmin tarihi : 1- Menşei; 2-Eski ve yeni tarihi.
- IV. Kavmin kültürü : 1. Dil; 2- Edebiyat; 3- San'at; 4- İlim.
- V. Bibliyografya.

Fakat bu plânın olduğu gibi tatbikinde bir çok zorluklarla karşılaş-
tım :

- a) Şimdiye kadar türk kavimlerinin coğrafya, etnografya, tarih ve kültür bakımlarından , gerek ayrı ayrı, gerekse bir küll halinde tetkik ve mütalâa eden eserlerin yokluğu veyahut tek taraflı ve dar oluşu,
- b) Türk kavimlerinin yaşadıkları coğrafi sahanın genişliği, bu sahadaki türklerin dağınık halde muhtelif kültürlerin tesiri altında birbirlerinden farklı iktisadî ve siyasî hayat yaşamakta oldukları,
- c) Tezimi hazırlamak için verilen müddetin dünya türklüğünü bir

kül halinde , yukarıdaki plâna göre tetkik etmek için kifayetsiz oluşu.

Bütün bu zorluklar, ilk önce, plâmandan dördüncü bahsi başka bir zamana bırakarak, programı kısaltmaya beni mecbur etti. Bu suretle plânım şu şekli aldı :

- I. Kavmin adı
- II. Kavmin oturduğu yer
- III. Kavmin tarihi
- IV. Bibliyografya

Bu kısaltılmış program dahilinde bile bütün türkleri tetkik etmeğe vakit müsait olmadığından, yalnız doğu ve batı Sibirya, Altay, Orta-Asya ve Ural-İtil bölgesinden, Başkirt ve Çuvaş türkleri ile iktifa zorunda kaldım. Bunlara ilerde, Avrupa türkleri (Kazan türkleri, Kırım türkleri, Şimalî Kafkasya, Polonya, Litvanya, Besarabya ve Balkan türkleri) ile, Çin, Afgan, İran, Azerbaycan, Ön-Asya ve Afrika türklerini de ilâve ederek daha tam bir eser meydana getirmeyi düşünerek şimdilik sadece aşağıda isimlerini alfabetik sıra ile yazdığım türk kavimleri üzerinde durmayı uygun gördüm :

- 1- Abakan türkleri (Kısıl, Kaç, Koybal, Sagay, Beltir);
- 2- Altay türkleri (Şorlar, Altay-Kişi, Teleutlar, Tuba yahut Kara-Orman türkleri, Kumandin, Lebed, Telengit);
- 3- Baraba
- 4- Başkirt
- 5- Çuvaş
- 6- Kamasin
- 7- Karagas
- 8- Karakalpak
- 9- Kazak
- 10- Kırgız

11- Özbek

12- Türkmen

13 Yakut

Bibliyografya her bahsın altında ayrıca gösterilmiştir.

Bu konu üzerinde çalışırken bana yol göstermek suretiyle yardımlarını esirgemeyen sayın hocaların Prof. Ahmed Caferoğlu ile Prof. Reşid Rahmeti Arat'a burada teşekkür ve minnettarlığımı arz etmeği bir borç bilirim.

1-Abakan Türkleri	sf. 1 - 12
2-Kızıllar	3
3-Kaçlar	"
4-Koyballar	4
5-Sagaylar	"
6-Beltir	5
7-Altaylılar	13-29
8-Çorlar	15
9-Asıl Altaylılar yahut Altay Higi	17
10-Teleutlar	18
11-Tubalar yahut Kara orman Türkleri	19
12-Kumandi yahut Kumandin kişiler	21
13-Lebed Türkleri	22
14-Telengit " "	23
15-Baraba	30 - 34
16-Başkırtlar	35 - 46
17-Çuvaşlar	47 - 53
18# Kazasınlar	54 - 56
19-Karagaşlar	57 - 59
20-Karakalpaklar	60 - 68
21-Kazaklar	69 -81
22-Kırgızlar	82 - 90
23-Özbekler	91 -100
24-Türkmenler	101 - 108
25-Yakutlar	109 - 117

ABAKAN TÜRKLERİ

Adını, Yenisey ırmağının sol kollarından birini teşkil eden, Abakan çayından alan bu türkler, Kamasinlerin gerbinda olup; Abakan vadisi ile Yuz bozkırında ve Yenisey ırmağının her iki tarafında yaşarlar. Abakan türkleri cenupta Sayan dağları, şarkta ve şarkta onun kolları ve Altay, Şimalde ise orta Sibiryâ taygaları ile çevrelenmiş olup, muhtelif zamanlarda türlü türlü adlar taşımışlardır. XVII. asırda bu bölgeye Kırgız ve Tuba ülkesi denirdi. Sonraları Kuznetek ve Abakan mintikalarında yapılan kalelerin adlarına izafeten tesmiye edilmiş, XIX. asırda ise Minusin ülkesi adını almıştır. Bununla beraber etnografya edebiyatında "Yukarı Yenisey vadisi", "Abakan vadisi" v. ilh. adları ile anılmakta devam etmiş de, bunların hiç biri tasavvur olunan bölgeyi ifadeye kafi gelmemiştir. Daha zamanımıza kadar Abakan türkleri adını taşıyan bu bölge ehlisi 1930 'dan itibaren Hakaslar umumî adı altında muhter bir eyalet halinde birleştirilmiştir. Çin transkripsiyona ile yazılmış bir türk oymağının veyahut urugunun adını teşkil eden Hakas kelimesi, bazı müelliflere göre Kırgız, diğerlerine göre ise Karagas kelimesinden değişmiştir.¹⁾ Tarihen bu kelime buradaki AK-kaş; Sarıg-kaş; Kara-kaş, Sagay ve *Sagay* kısmen de Beltir türklerinde ki milli kurtuluş hareketinin teraizini teşkil etmiştir.²⁾

1) Sibirskaaya sovetskaya ents. I, s. 3,4.

2) Bolşaya sov. ents. LIX, 396.

ABAKAN TÜRKLERİ

Adını, Altay dağlarının Korbu sırtları^{ile} ~~ına~~ ^{ına} ~~ına~~ ^{ına}, Sol taraftan Yenisey ırmağına dökülen Abakan çayından, alan bu türkler, Komasinlerin garbında olup, Abakan vadisi ile Yuz boskırında yaşarlar.

Yenisey ırmağının her iki tarafını ılgâl eden bu türâler cenapta Sayan dağları, şarkta ve garpta onun kolları ve Altay, şimalde ise orta Sibirya tay-gaları ile gevrelenmiş olup, muhtelif zamanlarda türlü türlü adlar taşımışlar-dır.

XVII. asırda bu bölgeye kргыз ve Tuba Ülkesi denilirdi. Sonraları Kuznetak ve Abakan mantakelerinde ~~çapılan~~ kalelerin adlarına izafeten temkiye edilmiş, XIX. asırda ise Minusin Ülkesi adını almıştır. Bununla beraber etno-grafi edebiyatında "Yukarı Yenisey vadisi", "Abakan vadisi" v. ilh. adları ile anılmakta devam etmişse de, bunların hiç biri tasavvur olunan bölgeyi ifadeye kâfi gelmemiştir. Daha zamanımıza kadar Abakan türkleri adını taşıyan bu bölge ahalisi 1830 'dan itibaren Hakaslar umumî adı altında muhtar bir eyâlet halinde birleştirilmiştir. Çin transkripsiyonu ile yazılmış bir türk oymağının veyahut urununun adını teşkil eden Hakass kelimesi, bazı şelliflere göre Kar-¹⁾gız, diğerlerine göre ise Karagas kelimesinden değişmiştir. Tarihen bu kelime buradaki Ak-Kas, Sarıg-Kas, Kara-Kas, Gagay ve kışmen de Boltir türklerinde ²⁾ millî kurtuluş hareketinin temizini teşkil etmiştir.

1) Sibirskaya Sovetskaya Entak., I, 3, 4.

2) Bolş. Sov. Entak. LIX, 396.

Abakan Türklerinin dahil bulunduğu bugünkü Hakas muhtar eyaleti, garbî Sibirya Ülkesine dahil olup, Yenisey ırmağının sol sahilinde, cenub-i garbiden Oyrat muhtar eyaleti ile, cenupta Tuvin halk cumhuriyeti ile, şimal-i garbiden ise Sibirya Ülkesi ile çevrelenmiştir. Mesafesi 49.900 km. , merkezi Abakan'dır. 1939 nüfus sayımına göre 173.300 kişiden ibaret ^{bulunan} nüfusunun 45,6 % rus olup, mütebakisini türkler teşkil ediyor du.

Yarım daire şeklinde dağlarla sınırlı bulunan bu ülkeyi, şimal, orta ve cenup olmak üzere üç topografik bölgeye ayırmak mümkündür. şimal bölgesi garptaki dağlık ve şarktaki tepelik olmak üzere ikiye ayrılır. Orta kısım seneleri steple çevrilen bir düzlemden ibarettir. Cenup kısım ormanlık dağ bölgesini teşkil etmektedir. Buradaki dağlar daimî karla kaplı 3.000 m. kadar yükselirler. Ülkenin cenub-i garbî bölgesini sulayan Yenisey ve onun sol kolu Abakan, tipik birer dağ ırmağı olup sahilleri sık bir ormanla örtülüdür. şimalde ülkenin hududuna yakın bir yerde Çulıs ırmağını teşkil eden Ak ve Kara İyus çayları vardır. Orta kısım su bakımından fakirdir. Cenub-i garbî bölgesi bir çok büyük gölleri ihtiva eder. Burasının iklimi berridir. Yüksek dağlık sahtesi hariç olmak üzere ülkenin diğer kısımlarında iklim girazete mani teşkil etmez. Steplerdeki yağmursuzluğu sun'î sulama telâfi etmektedir. Arasının yüksek üç mütenevidir, nebatat step, çimen ve dağ bölgelerine mahsus karakteri havidir. Dağlar 2.000 m. yüksekliğe kadar sık ormanlarla örtülüdür. Bu meslekette yer altı servetleri bilhassa boldur. Burada mevcudu 14 milyar ton tahmin edilen kiminin kömür havzası mevcut olduğu gibi 1933-1934 senelerinde Askus nahiyesinde yeni kömür madenleri bulunmuştur. Abakan demir madenlerinin ehemmiyeti ise bilhassa ahdiddir. Bu madenlerin mevcudu 30 milyon tondan fazla tahmin edilmektedir. Son zamanlarda Fey nahiyesinde 60 milyon ton tahmin edilen yeni demir madeni keşfedilmiştir. Yenisey gibi su enerjisi kaynağına, kömür ve demirin birbirine yakın bulunduğu ve Yenisey

Üzerinde seyr-i sefer kolaylığı bu ülkenin iktisadî inkişafını kolaylaştırmaktadır. Bu servetlerden başka bürası, altın madenleri bakımından Sibirya'nın en sevgin bölgesidir. Toz ve külçe halinde istihsal edilen altının merkezini, bilhassa, Abakan nahiyesi teşkil eder. Buralarda bakır, barut gibi madenlerden başka mermer, alçı gibi inşaat malzemesi, tuz v.b. da mevcuttur. ¹⁾

Abakan türkləri : 1. Kızıllar, 2. Kaçlar, 3. Koyballar, 4. Sagıylar, 5. Beltirler olmak üzere beş kola ayrılırlar.

1. Kızıllar :

Yüz (İyus) stepinde, Ak ve Kara Yüz çayları arasında otururlar. Aristov 'a göre 1859 da sayıları 5176, Radloff 'a göre ise 4368 olan Kızıllar 1897 sayımına göre 7959 kişiden ibaret olup, resmen hıristiyan olmakla beraber, fi'len eski dinleri olan şamanlıkte bakırlar. Ziraat, hayvan besleme ve avcılıkla geçinirler. Kızıllar, Kızıl, Böyük ve Kögük Atçın, Birinci ve İkinci Bas ağır, Kamlar, Argın, Kurgık, Çu ve Kalmak olmak üzere on sekiz (kemik) 'e ayrılırlar.

2. Kaçlar :

Asıl adlarının vaktiyle sahilinde oturmuş oldukları Kaç nehrinden alırlar ve bugün kendilerine ekseriyetle Käs, Kaç, Kaç ve Kanılar dahi derler. ²⁾ Bunlar Abakan ıncağının aşağı mecrasında, Yenisey'in sol sahilindeki steplerde, Uybat, Bice, Köksu, Uzunculu v.b. gibi sular üzerinde yerler. 1899 nüfus sayımına göre 11.972, 1926 nüfus sayımına göre 18.000 (Sib. Sov. Ents. II, 626-627), 1935'te ise takriben 30.000 (Bol. Sov. Ents.) kişiden ibaret olan Kaçlar, resmen hıristiyan olmakla beraber, fi'len şamanlıkte bağlıdırlar. Yerleşik hayat halinde evlerde oturur, ve başlıca hayvan beslemekle

1) Bol. Sov. Ents. LIX, 389-390.

2) Entak. Slovar., XXVIII., 511; Sib. Sovetskaya Ents. , I, 4-5.

geçinirlerse de aynı zamanda ziraat, balıkçılık, arıcılık, avcılık ve madencilik ile de iştigal ederler. Eskiden onbir boydan ibaret olan Kağlar XIX. asrın ikinci yarısından itibaren tatbik edilen yeni eskik teahhüt neticesinde iki Şaleğin, Ruba, Tin, Bir, Ak-YGz ve Eski-YGz olmak üzere yedi boyda imişlerdir.¹⁾

3. Kayballar :

Kendilerini Kayba adını verirler. Bunlar Abakan'ın orta mecrasında ki sağ kıyı larını iştigal ederler. Castrén Kaybalların 1830 'da nüfuslarını 1133 olarak gösteriyor. 1897 nüfus sayımında ise 1015 Kaybal tesbit edilmiştir. 1926 nüfus sayımında ayrıca sikkedilmeyip Hakaslarla birlikte sınımış olan Kaybalların, Castrén 13 boy halinde tesbit etmiştir, ki bunlar şunlar : Büyük ve Küçük Boy (baygodo), Kang, Toracak (Taracak), Çoda, Madır, KÖl, İngara , Bögöci, Artji, Köyök, İrga ve Kayding 'lerden ibarettir. Kayballar yerleşik bir hayat yaşarlar, hayvan besleme ve ziraatle geçinirler. Resmî dinleri Hıristiyanlık ise de kendileri asıl dinleri olan şamanlığa bağlı kalmışlardır.

4. Sagaylar :

Kaybalların cenubunda AsEiz gayından Abakan 'ın yukarı mecrasına kadar uzanan sahayı iştigal ederler. Radloff'un 2166 kişiden ibaret olarak gösterdiği Sagaylar, 1858 senesinde yapılan sayım neticesinde bu nüfusun 11.721 olduğu anlaşılmıştır. Bugün ziraat, sürü besleme ve kışın da avcılıkla geçinen sagaylar resmen Hıristiyan olmakla beraber, millî hususiyetleri ile eski dinlerini kuvvetle muhafaza etmekte muvaffak olmuşlardır (Sib. Sov. Ents. , LVI, 43).

Başlıca Sagay soyları (sözkemik) şunlardır : Sagay, Turan, Sarig,

1) Sib. Sov. Ents., I, 3-4

İrgit, Kığı, Kuy, Aba, Çoda, Kargız, Çetti-Pürü (yedi kurt), Yüz Sagay, ve Tam Sagay.

5. Beltir i

Abakan türklerinin beşinci grupunu teşkil eden Beltirler bazılarına göre sagayların sadece bir kabilesinden ibarettir. Bunlar sagayların cenubunda Kunder ve Tebat suları üzerinde Abakan'ın sol sahilinde, Monak vadisinden Taştıp çayına kadar olan bir sahaya işgal ederler. 1897 nüfus sayımına göre 8.000 kişiden ibaret olan beltirler 1886 senesinde 12.000 e yükselmışlerdir (Sib. Sov. Ents., I, 277).

Ziraat ve sürü beslemekle ve kısmen de avcılıkla geçinirler. Son zamanlarda sun'î sulama sistemini genişletmek suretiyle ziraate elverişli yeni münbir sahalere elde edilmiştir. Beltirler, Sığ Kakkına, Tağ Kakkına, Çedi pürü, Ak Çistar, Kara çistar, Sarıglar, Tabon peltir (Katanov, Pisma, s. 24), Ak Peltir, Kara Peltir, Keçin, Kakkına, Mazelay (Katanov, Otçet 96 goda, s. 47, 48).

Menşe

Abakan türkleri Altay türkleri gibi, menşe ve etnik bakımından karışık te- lakki edilmektedir. Halk rivayetleriyle kahramanlık destanlarında ve Çaman dualarında bu bölge ahalisinden menşe bakımından cenuptan gelme ve karışık bir kitle oldukları hakkında etraflı malumat vardır.

Kaçlar, Kırgızların Abakan vadisinden çekilmeleri üzerine, ya- şamakta oldukları Kaç vadisini kısmen terkederek, bugünkü yurtlarına gel- diler. Castrén 'e göre, bu türkler daha Kaç havzasında iken arınlarla ka- rışmışlardır. Bunlar Kaç vadisine inince Kırgız ve başka türk, fin ve sa- moyet unsurları ile de karıştılar. Bu suretle içlerinde Tiin, Castıg ve Ara gibi arınlardan, Ciltag gibi finlerden, Tuba gibi samoyetlerden v.b., Kırgız gibi Kırgız türklerinden gelmiş olan soylar teşekkül etti. Katanov Kaybalların kendi ecdatları ve menşe'leri hakkında hiç bir şey hatırla- mediklerini yazmaktadır. R.K. Maak bunların vaktiyle Tuba ırmağı vadi- sinde yaşadıklarına dair zayıf bir hatıra muhafaza ettiklerini yazmakta- dır. Ve içlerindeki soy adlarını nazarı itibare alarak, menşe'ce onları samoyet addetmektedir.

Schiefner, Castrén 'in "Versuch einer Koibalischen und Karaga- sischen Sprachlehre" (SPB 1857) adlı eserinde yazdığı ön sözde Koybal- ların beşi, muhtemel olarak samoyed ve üçü de Yenisey-ostyği olmak üzere sekiz soya ayırmaktadır.

Klaprath "Fundgruben des Orients" (Wien, 1816, V, 61-67) adlı eserinde Koybalların XIX. asrın başlarında konuştukları türkçede bir çok samoyed kelimesi kullandıklarını tesbit etmiştir. Fakat Koybalların 1835 senesinde doğru temamiyle türkçe konuşuyorlardı. Radloff "Obzretsi narod- noy literaturı Türkskih plemen" (cild I) adlı eserinde sagay türklerinin XVII. asırda Abakan ve Yenisey vadilerini terkemiş olan Kara-Kırgızların bakiyesi saymaktadır. Radloff'tan daha önce yazmış olan Maak "Spisok na- selennih mest po svedeniyam" (1859g, LI) adlı eserinin mukaddimesinde

sagayları bu bölgenin asıl yerlisi ve Tom vilâyetinin Kuznetek sancağın-
 dan gelme olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İkinci kısım Yüz ırmağına
 kadar olan stepi işgal ed^{er}di. İ.N. Beresin, Reşideddin 'in Câmî'-üt-te-
 varih (rusça neğri~~amun~~) 'in ilâve ettiği notlarında sagayları, vak-
 tiyle moğullara karşı herbetsiz olan kadim sagaitlerin ahfadı addetmektedir¹⁾

Beltirler de muhtelif kabile bakiyelerinin bir halitası sayılmak-
 tadır. Halk hikâyelerinden ve şivelerinin müsterek olmasından bunlardan
 bir kısmının Sayotlarda akraba olduğu ve Uryanhay ülkesinden çıktıkları
 anlaşılmaktadır; Diğer kısmı ise bu mntekayı terkeden Kara-Kargızların
 bakiyesi olduğu zannediliyor.

---

1) Katanov, V gest..... Potanina, 271-278.

Tarih

Abakan türkleriⁿⁱ/ısgal ettikleri bugünkü Hakas ülkesi ile Minusin ırmağının sağ sahilindeki stepin, elde edilen eserlerden anlaşıldığına göre, tâ eski zamanlardan beri^{konularla}/meskün bulunduğu anlaşılmaktadır. İlk devirlerde bura ahali avcılık ve balıkçılıkla uğraşmıştır. 2.000 yılda (m.ö.) bu bölgede maden işletmeğe ve yabancı hayvanların ehlileştirilmesine bağlanmıştır ve 1.000 yılında da (m.ö.) ziraat hayatına geçilmiştir ki buna "Karasuk kültürü" denilir. Aynı zamanda bakır işletmesi den geniş bir ölçüde inkişaf etmiştir. Hayvan besleme ve büyük ~~başlı~~^{göçler} halinde göçüp konma hayatı bu ülkenin ilerideki tarihi inkişaf seyrini ~~tek~~^{temin} etmeğe bağlanmıştır. Minusin veyahut Tahar devri adı ile tanınan bu zamanlar, Abakan ülkesindeki göçebelerin , aynı zamanda bütün civar dağlık ve ova ahali üzerinde, hakimiyet devridir.

Bu devirde "Minusin-Kurgan kültürü" adı altında tung veya tungtan mamul eya imali ile yanyana sun'î sulama usulü ile ziraat^{hayatı}/dâkk inkişaf etmiştir. Milâdın başlarına doğru demir istihsali dahi görülmeye başlıyor. Bu devirde Moğulistan ve Çin ile irtibatın artmış olduğu anlaşıyor. Hakas kelimesinin Çin menbalarında sikri ~~demir~~^e bu devirde geçmeğe başlar. (m.ö. 95 tarihinde). Sonraları Yenisey'in yukarı mecrasındaki türk beylikleri Hun, Jujan, Tüğü ve Uygur gibi büyük siyasi devlet birlikleri içinde birleşiyorlar. Bu siyasi birlikler içerisinde Abakan türkleri veyahut Hakaslar kendi birliklerini daha çok kuvvetlendirmeye muvaffak oldular. Bunların reisi bulunan Ajo IX. asrın ortalarında (840) Çinlilerin yardımı ile Uygur birliğinden ayrılmaya muvaffak olduysa da X. asrın başlarında Çin esaretine düştü. XIII.-XIV. asırlarda Cingiz imparatorluğu içerisinde kalan bu bölge türkleri XV. asırdan XVII. asra kadar oyratlar ve Altın Hanlar tarafından idare edildiler. Bu devirde Hakas kelimesi aynı zamanda Kırgız manâsınax dahi ifade ediyordu.

XVII. asrın başlarından itibaren Abakan türkleri rus esperyalisi ile karşı karşıya geldiler. İlk rus istilâ kuvvetleri bu bölgeye gel-

dikleri zaman Tuba, Altısar, Altır ve Ezer adlarını taşıyan dört türk beyliği bulmuşlardı. Bütün XVII. asır bu türklerin istilacı ruslara karşı ^{götürdükleri} şiddetli savaşlar ^{la} ~~ve~~ geçmiştir. Bu devirde kahramanlığı ile en çok şöhret bulan Altısar beyi İrenak olmuştur. Türkler Cungarya ve moğul hanlarına dayanıyorlardı. XVIII. asrın başında (1703) o devirde kargız adı ile tanınmış olan bura türkleri mağlup olarak kısmen Cungarya'ya hicret ettiler, kesmen de rus hakimiyeti altında kaldılar. Bundan sonra Nakas ülkesindeki Abakan türklerinin mukadderatı Sibiry'a'daki diğer türklerin mukadderatı ile muvazi yürümüştür. Diğer türk kabilelerine ^{karşı} olduğu gibi Abakan türklerine karşı da müthiş koloni ^{siyasi} ruslaştırma ve hristiyanlaştırma siyaseti tatbik edilmiş ^{ve} çok ağır vergilere tabi tutulmak suretiyle bu türkler en zengin ve münbit arazilerinden çıkarılmışlardır. XIX. asrın başlarında altın madenlerinin keşfi üzerine rus imha siyaseti şiddetini bir kat daha arttırmış ve yeni rus muhaceretinin tazyiki altında Abakan türkleri Yenisey'in sol sahilindeki daha az münbit olan araziye sıkıştırıldılar.

1861 senesinde Rusya'da kölelik rejiminin kaldırılması ve rus köylüsüne hareket serbestisinin temin edilmesi üzerine Abakan ülkesine rus muhaceret seli daha ziyade artmış ve bu türkler yeni yerlerinden de çıkarılarak dağlara sıkıştırılmışlardır. Bu vaziyet türklerle ruslar arasındaki husumeti derinleştirmiş ve millî gururu kuvvetlendirmiştir. Bu gururun mülkesilli olan yeni münnevver zümre etnografya ve folklor sahasında H. Katanov, S. Maynegaşev ve başkaları gibi araştırmacılar yetiştirmiştir.

1905 ihtilali Abakan türklerine millî haklarının koruması için harekete geçmek imkânını verdi. 1905 senesinin teğrin II. de Askız'da vuku bulan ^{millî} kurultayda daha önce Buryatların kabul etmiş oldukları kararları örnek ittihaz ederek bîr kanun kabul edildi. Bu kanuna göre millî ihtiyaç ve hayata tealluk eden bütün işler Abakan türklerinin millî teşkilatları tarafından idare edilecekti. 1917 senesinin mart ihtilâlinden sonra Abakan

türkleri diğer Sibiryâ türkleri ile birlikte millî mukadderatlarını kendi-
 lerine ^{ellerine} almağa teşebbüs ettiler ise de, Çarlık Rusyasını ihyaya çalışan
 Kolçak kuvvetleri bu hareketi ta başlangıçta şiddetle tenkit ettiler ^{melori}
 bolşeviklerin bu vaziyetten istifadeleri kolaylaşmış oldu. Namafih sovyet
 hakimiyeti devrinde , bilhassa dağlarda oturmakta olan, türkler mukavemet-
 lerine devam ettiler. Mukavemetin tasasıyla tenkilinden sonra, Abakan türk-
 leri 1930 senesinde "Bakasıya" adı altında muhtar bir eyalet haline geti-
 rildi.

Faydalandığım Kaynaklar:

Miller, G.F., Opisaniye Sibirskogo tsartava i vseh proisşedşih v nem del, V gl. (SPB. 1750); Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, I, 277, 3-6; II, 966; 262-267, II, 729; Entsiklopedičeskiy Slovar, XXVIII, s. 811; Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, LIX, 388-396; Karatanov, Kaçinskiye tatarı Minusinskogo Kraya; Radloff, Obraztsı narodnoy literaturi türkskih plemen, II, X, Petersburg, 1868; Katanov, Zapiski imparatorskogo Russkogo, Geografiçeskogo Obşestva, XXIV, Sbornik v çest semidesyatiletiya G.N. Potanina, Petersburg, 1909; Radloff, Aus Sibirien, I, Leipzig, 1884; Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen i narodnos-tey i svedeniya ob ih çislennosti; Jivaya Starina, VI, Petersburg, 1896.

Genel Kaynaklar :

Maak, R. K., Spisak Naselennih mest Rossiyskoy imperii po svedeni-
yam 1859 g., LI, I.F. Fişer, Sibirskaya Storiya (SPB 1774); Klapřroth, *En*
Fundgruben des Orients, V, Wien, 1816; ayn. all., Yeniseyskaya Guberniya,
SPB, 1835; Castren, Versuch einer Koybalischen und karagassischen Sprach-
lehre, 1857; Kozmin, N.N., Hakası, İrkutsk, izdaniye sektiı nauçnih
rabat, 1925; Meynagasev, S.D. Jertvoprinoğeniye nebu u beltirov, Sbornik
Muzeya Antropologii i Etnografii pri Akademii Nauk, III, Petersburg, 1916;
Postanovleniya III oblastnoy Hakasskoy partkonferentsii (1-6 İenv. 1934)
Abakan, 1934; Otçet obkoma V K P (b). II oblastnoy partkonferentsii (1932);
Hakasskaya avtonomnaya oblast' industrialny rayon Zapadnoy Sibiri (Obl.
plan. kanissiya), Minussinsk, 1931; Rezolitsii 2-ay Hakasskoy Oblastnoy
Konferentsii (8-12 maya 1932), Minusinsk, 1932; Postalovleniya K K V K B
(b) , 17-19 okt. 1932, Abakan, 1932; S.V. Kiselev, Razlojeniyė roda i
feodalizm na Yeniseye, Leningrad, 1933; Teplouhov, S. A., Opiı klassifi-
katsii drevnih metalligeskih Kultur Minusinskogo Kraya, v kn.; Materiali
po etnografii, IV, vip. 2, izd. Rus. Muzeya, L., 1929; V. Yu Grigoryev,
Kvoprosu o pozemelnom ustroytve inorodtsev minusinskogo Kraya, İzvestiya
Rus. Geogr. ob-va, S P B, 1906, XLII, vip. 2-3; D. R.. Lappo, Obçestven-
noye upravleniye minusinskih inorodsev, Tomsk, 1904; Kuznetsov A.A. i Ku-
lakov P. İ., Minusinskiye i Ağinskiye inorodtsı, Krasnayarık, 1896.

ALTAYLILAR

Altaylılar, Moğulistan, Şarki Sibirya ve Çin 'de yaşayan Uryankay, Bayat ve Sagay'lar ile birlikte, dil yakınlığı bakımından tasnif edilen, şark türkleri grubuna dahil olup, adlarına, Kamçatka'dan İrtiş ırmağına kadar cenûbî Sibirya'nın geniş bir sahasına yayılan dağlık bölgenin garp ucundaki Altay dağ sisteminden almışlardır.

Türkçe Altın-Dağ 'dan tahrif edilmiş olan Altay, gerek şimalde kömür madenleri civarındaki son sırtları, gerek şarkta garbî Sayan ve Tanu-ola dağları ile birleştiği yerde ve gerekse cenub-i şarkide, Moğul Altayı ile karıştığı ma halde bariz hudutlara mâlik değildir. Altayın karakteristik hususiyetini geniş dağ yaylalarına malik olması teşkil eder. Dağ yaylalarının üstünde, ya kar mıntakasına yetişmeyen düz zirveler, veyahut musair denma devrinin merkezini teşkil eden sivri kayalık ve dik tepeler yükselir. Bu bakımdan Altay çok zengindir, sayısız ırmağ, çay ve suların başka, bir çok büyük ve küçük gölleri de ihtiva eder. Altay'ın iklimi berri olup, yazın sıcak, fakat yağsurlu, kışın ise soğuk ve az karlı olur.

Altaylar — civar bölgelerinde geniş vadilerin dibinde — kuru steplere, dağ yaylalarında ve dağ yamaçlarının üst kısımlarında zengin çayırlara, bu iki bölgenin arasıında ise ormanlara maliktir. Altayların ta'biî servetini ormanlar, ziraate çok müsait olan dağlardaki düzler ve sürü beslemeğe yarayan çayırlıklar teşkil eder. Bu ülke kurgun, ginko, bakır, altın ve gümüş gibi madenlerce de zengindir. Buranın en büyük zenginliğini, son zamanlarda işletilmekte olan, dağ çaylarının verdikleri elektririk kuvveti teşkil eder.

Son zamanlarda yapılan araştırmalar yeni madenlerin mevcudiyetini isbat etmiştir. u nehri boyunca agan uzun, Kuray bozkırı ve Aktař mahalinde Cıva, Katun dağlarının her iki yamacında molibden (Akkem) ve volfram (kokkul), Başkaus ve ulışman aylarının yataklarında kobald, nikel, mışyak ve platin, Katun ırmağının sahillerinde ve ona dökülen kolları boyunca kum altın ve u bozkırında ise taş kömür keşfedilmiştir.¹⁾

Altayların ahalisi altaylılardan sonra bu muntakaya gelmiş olan diğer türklerden ve XIX. asrın sonlarında, yâni Türkistan'ın tamamı ile fethinden sonra gelen bir miktar rustan ibarettir. Asıl altaylıların sayısı 55.000 kişi olarak tahmin edilmekte ve aşağıdaki gruplara ayrılmaktadır : orlar, Asıl Altaylılar veya Altay kişi, Teleutlar, Tubalar veyahut erni tatarları, Kumandinler, Lebedler, Telengitler.

---

1) Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, T. 42, s. 795.

I. ŞORLAR :

Şorların kendilerine verdikleri umumî bir ad mevcut olmayıp, oturdukları ırmaqlara göre, pızas kişi, cuiras kişi, Tom kişi gibi adlar taşımaktadırlar.

Şor adının onlara sonradan verilmiş olduğu zannedilmekte ise de, komşuları Taleut, Şalgan, Oyrat, Tuba ve Kumand'lar onlara halâ da "şor-kişi" veyahut "aba-kişi" adını verirler. XVII. ve XVIII. asrın rus vesikalarında şorların ismi kuznesk tatarları yahut Kras ve Kondom tatarları şeklinde geçer. Şorların Kuznetek tatarlarından neş'et ettiklerini Radloff da ileri sürmektedir. Potapov'a göre rusça Kuznetek (demirci) şeklinde geçen bir ^{isim} ~~isim~~ bu ^{isim} ~~isim~~ içerisinde demir eritme san'atının, son derece inkişaf etmesinden ileri gelmiştir. Şorların halk dilinde ve rivayetlerinde, bugünkü Kuznetek gehrine Aba-Tura, yani "Abaların gehrî" ismi verilmektedir. Bu gehir ise demirci manasında ^{duşunulan} oluğu, demir mâdenleri muntakası ^{nda} ki Türklerle, bilhassa Abalarla bir menşee bağlanması mantikî olarak kabul edilmektedir.

Şorlar, başlıca olarak Tam ırmağının orta mecrâsı ile onun sol kollarını teşkil eden Kras_{sa} ve Kondoma'nın sahillerinde yaşarlar. Rus istilâsından sonra, şorların bir kısmı Abakan vadisine geçerek Taştıt, Matur ve Seye boylarında yerleşmişlerdir. Bunların az bir kısmı da Oyrat ülkesinin Turaçak ve Çoy oymaklarında yaşamaktadırlar.

Esas ana kitle ise, 1925 senesinde, garbî Sibirya ülkesi dahilinde millî dağlık-şor bölgesine ayrılmıştır.

1) Potapov, L. Oçerki po istorii Şorii, s.b.; Radloff, Aus Sibirien, I,213.

2) Potapov, L. Oçerki, po istorii Şorii, s. 7.

Adrianov, Radloff ve Potapov tesbit ettiklerine göre, şorlar aşağıdaki 15 soya ayrılmaktadırlar :

Kızay (Kızıl şaya), Tayaş (Radl. Tayas), Kıy, Kara-şor, Sarığ-şor, Karga, Selci, Sebi (Radl. Sebe), Kabıy, Aba , Kani, Koyı, Sedebeş Tertkin, Usta, Aba, Togan, Kereş, Bar-Soyat, Sakal ve Saragaş. Radloff Kıy ile Koy boylarını ayrı ayrı gösteriyorsa da, hakikatte bunlar ayrı ^{bir} boydan ibarettir.

Şorlar hayvan besleme, avcılık, demir eritme ve ziraatle iştigal ederler. Eski Çin kaynaklarından, Altay türklerinin daha milâdî VI. asırda mâden erittiklerini ve tâbi buldukları kuvvetli komşu oymak ve uluslara harac olarak, demir verdiklerini öğreniyoruz. Sonraki kaynaklardan, Brass ve Kondoma havzasında yaşayan abalinin, rusların Asya'ya ^{göçmelerinden} ~~sonrasında~~ çok daha evvel tâbi buldukları Kargız ve Cungar hanlarına demir ve kürk şeklinde harac verdikleri öğrenilmektedir. Şorların Rus hakimiyetinden evvel ve Rus hakimiyeti devrindeki tarihleri diğer Altaylıların ve alelumum şark türklerinin tarihleri ile sıkı surette bağlı bulunduğundan, burada, ayrıca bahse lüzum görmüyoruz.

II. ASIL ALTAYLILAR yahut ALTAI-KİGİ

TÜRKLERİ :

Kavimleri tarafından yanlış olarak "Kalmuk" veya "Boyan Kalmuk" ismi verilen asıl Altaylılar kendilerine "Altay-kigi", bazen de Byrat adını verirler.¹⁾ Altay-kigiler Ursul, Sem, Çarış, Katun ırmaqları vadilerinde, yani Altay dağlarının gimal-i garbî, orta ve cemup kısımlarında²⁾ yaşmakta olup aşağıdaki soylara (sook) ayrılırlar : Almat, Ara, Şaptı, Yudak, Yeltas, Kan, Kobök, Koyo, Kati, Kıpçak, Kargız, Kergit, Hongul, Mandus, Mürkit, Nayman, Baylagas, Sakal Soyong, Tandı, Tölös, Tonggan, Totog, Urhat, Çaptı.

Altay-kigi türklerini teşkil eden yukarıdaki soy adlarından bu türk cemiasının, diğer Altaylılar gibi, en eski büyük millî bir birliğin bakiyesi olduğunu görüyoruz. Aralarında nayman, merkit, kıpçak, kargız ve başkalarının mevcudiyeti bu kanaati teyid eder delillerdendir. Rus istilâsında n evvel daha geniş bir sahaya yayılmış olduğu anlaşılan Altay-kigiler rus müstemlekeciliğinin tazyiki altında daha dar bir sahaya sıkışmışlardır. Bu vaziyet onların ictimâî teşkilâtları üzerinde dahi müessir olmaktan geri kalmamıştır. Onlar göçebe hayatı ndan yerleşik hayata geçerek, sürü beslemekle beraber, zirate başlamışlar ve aynı zamanda avcılık, arıcılık ve kısmen de yabancı iş hayvanlarına ehliyletmekle dahi meşguldürler.

1) Aristov, Zametki ob etnices. sost. türksk. plemen..., Jivaya storina, VI, 338

2) Ayn. mll., s. 338; Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, I, 89; Radloff, Aus Sibirien, I, 816.

III. TELEUTLAR :

Altay türkleri cemiasına dahil bulunmuş guruplardan¹⁾ üçüncüsü teleutlardır. Bunlar kendilerine "Teles" veya "Beyas Kalaç" adını dahi verirler. Teleutlar Teles gölü civarında yaşarlar. Vaktiyle daha geniş bir sahaya gelmiş olan teleutlar, Bugünkü Tom vilâyetinin Tom, Kusnetak ve Biy sancaklarında yaşarlardı . bugünkü Teles gölü civarında , XVII. asırdan sonra, ruslar tarafından söktürülmüşlerdir. Bunların bir kısmı esil ana kitleden ayrılarak idil ırmağı kıyılarına kadar yayılmışlardır. Bir kısmı da Tom havzasında islâmiyeti kabul ederek kalmışlardır. Zamanın da Kusnetak sancağı dahilinden yaşamakta olan teleutlar etnik hususiyetlerini muhafaza etmekte ve şu soylara ayrılmaktadır : Toro, Ogu, Mürkit, Aktumat, Çoros, Kara tumat, Kıpçak, Sart, Nayman, Fölsö, Torgul, Mandus, Totog, Burut, Şalman, Yüti, Tört-as, Teğöz, Ang.

Teleutların meşguliyetleri, başlıca olarak avcılık, hayvan besleme siraatı ve balıkçılıktan ibarettir. Avcılıktan elde ettikleri kürklerle vergilerini (yasak) öderler. G.N. Potaninin Osk arkivinden çıkarıldığı ve Ritter'in "Aşa" adlı eserininin rusçaya tercümesinin ilâve olarak yandığı malûmata göre teleutlar XVII. asırda bütün altay türklerinin başında bulunuyorlardı .Çünkü Ta n ve Kusnetak voyvodları yalnız onlarla ve onların reisleri ile münasebatta bulunuyorlardı. Bu devirlerde, Czet tabiiyetine geçtikten sonra, teleutların adı bir zaman için, kaybolduğu anlaşıyor. XVIII. asırda bu türklerin tauleut (teleut olacak) adı altında yeniden sahneye çıktığını görüyoruz. Radloff'un (Aus Sibirien, s. 359 ve 360) kaydettiği teleut rivayetinden bu türklerden, mühim bir kısmının XVII. asırda Altay'dan Kusnetak havzasına hicret etmiş olduklarını, az bir kısmının ise Nayman'da kaldıklarını öğreniyoruz. Bilahare teleutlar yeniden eski yurtlarına dönmüş ve oradaki soydaşları ile birleşmişlerdir.

1) Radloff, Aus Sibirien, I, 216.

IV. TUBALAR yahut KARAORMAN TÜRKLERİ :

Tuba türklerine Ruslar Çerniya tatarı demektedirler, ki tercümesi kara tatarlar demektir. Bütün türklere rusların vermekte oldukları "tatar" tabiri atılırsa "kara türkler tabiri kalmış olur ki, bu da tubaların kendilerine verdikleri "yığ kığı" ^{kelimesi} adı ile birleşebilir. Yığ+tuba türkçesinde ~~yığ~~ "kara orman" demek olduğundan, tubaların asıl adı Kara orman türkleri demek olur. Bu isim onların bulunduğu mahallin karakteri ile alakadar olup, kara ormanlar ^{da} (taygalarda) yaşadıklarını göstermektedir. Çam nevinden ağaçlardan ibaret olan, ve sık olduğu için kara adı ile adlanan bu kara ormanlar, Katunga'nın şarkında uzanmaktadır. Tubalar göçebe ve yerleşik olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bunlardan birinciler Altayın şimal kısmında, Teles gölü civarında, Biy, Lebed, Tom, Krass, Kondoma, Mindibat, Rızas çayları ve onlara dokülen sular boyunca otururlar. Yerleşik tubalar ise Kondoma ve Krass çaylarının mansapları ile Uskat ²⁾ ve Biy suları vadisinde ulus ve aul (köy) halinde yaşarlar. Radloff ¹⁾ tubaları yukarı ve aşağı Kumandinler, Kuzen , Kergeş, Kömnoğ ve Yusuf olmak üzere birkaç soya ayırmaktadır. Adrianov, ^{ise} Radloff'un tubalar hakkındaki bu tasnifini kabul etmiyor. Onun iddiasına göre, Kumanda ve Kuzenley, ^{nerinde} bir dereceye kadar sıkı bir ^{ilgi var ise} ~~erkekler~~ ^{erkekler} ~~sağları~~ ^{sağları} ~~ilgili~~ ^{ilgili} ~~bir~~ ^{bir} ~~soy~~ ^{soy} ~~arasında~~ ^{arasında} Yusuf adında bir soy mevcut değildir. Her halde böyle bir soya rastlanmadığını Adrianov sarahatle zikretmektedir. Yine onun iddiasına göre, dil bakımından farklı oldukları gibi, erkeklerin aynı zamanda, sağlarını örgü halinde uzattıklarına göre, Kergeş ve Kömnoğ boylarını da Tuba cemiyesinden çıkar-

1) Adrianov, A. Putegestviya na Altay....., 1881, s. 145-146.

2) Radloff, Aus Sibirien, I, 213.

mak icap eder. Bunlar Kumanda ve Kuzenlerden daha ziyade Altay türkleri-
ne yakındırlar.¹⁾

Bu bölge türkleri heyeti umumiyeleri ile siraatle igtihal ederler. Bilhassa arpa ve bir mikdar da buğday ekerler. Adrianov yalnız Lebed vadisinde hayvan beslendiğini görmüştür. Diğer meşguliyetlerinden de fındıkçılık , arıcılık ve avcılık zikredilebilir.

---

1) Adrianov, A. Putegestviye na Altay....., 1881, s. 145-146.

V. KUMANDI yahut KUMANDIN KİŞİLERİ:

Dil bakımından türkçenin kıpçak grubuna dahil bulunan Altay türklerinin bu kolu, ismini yukarı kumandilerin soylarından birini teşkil eden kumandi veyahut kubandi'lerden almıştır. Şimalî Altay'da Biya'nın aşağı mecrasında, Lebed'in döküldüğü yerden Çepçeye kadar, kısmen de Katunga'ya dökülen İgi ırmağı boyunca ve bu son iki nehrin kollarını suladığı havzada otururlar. İdarî bakımdan kumandiler Cyrot muhtar eyaletinin Lebed oymağına ve Cyrot eyaleti ile hemsivar bulunan Baki-Barda ve Solton nahiyelerine girerler .

Kumandi'ler, aşağı ve yukarı Kumand'lar olmak üzere, iki kola ayrılırlar. Bunlardan yukarıkilerin asıl Kumandiler²⁾, aşağıdakilerin ise, Karakorman türklerine yakın olduğu tahmin edilmektedir. Yukarı kumandiler, Kumandi yahut Kubandi ve SÖ'lar diye iki soya ayrılır, aşağı kumandiler ise, Tatar, Yüti, Şabras, Ton ve Kubanlı soylarına ayrılır.¹⁾

Kumandiler yerleşik olarak yaşar, ve bilhassa ziraat ve sürü beslemekle iştigal ederler. Memleketi sulayan Biya, Katun (aşağı mecralar hariç) ve Ob ırmağının kollarını teşkil eden çaylar ziraatin inkıfâfına yardım ederler.

¹⁾Radloff, I, 211, 212; Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen.....; Jivaya Starina, VI, 2792

VI. LEBED TÜRKLERİ (keza Çolkanug, Şalganlılar, Çelkanlılar) :

Biya ırmağının bir kolu olan Lebed havzasında oturdukları için¹⁾ Lebedliler adı ile anılan ve dil bakımından türkçenin uygur grubuna dahil²⁾ bulunan bu türkleri kendilerine Kū-Kişi (Kugū) adını verirler.

İdarî bakımdan Lebed türkleri muhtar Oyrot eyaletinin Lebed oymağına dahil olup, eskiden Şalgan ve Şaktalıg yahut Yakğılar ve Şalganlar olmak üzere iki soya ayrılırlardı.

Maizet taraları yerleşik olup, bilhassa ziraat ve hayvan beslemele, kısmen de avcılıkla iştigal ederler.

1) Bolşaya Sovetsksya entşekl. , XXXVI, 135.

2) Radloff, Aus Sibirien, I, 212; Aristov, Zametki....., s. 279.

VII. TELENGİT TÜRKLERİ :

Radloff'a göre, kendi isimlerini Teles gölüne vermiş olan ^{ve} kadim Teles türklerinin ahfadı zannedilen Telengitlere, ruslar " dvayedantsı (dvayedanlar)" adını vermişlerdir. Rusların bu türklerin dvoyedantsı, yani iki vergililer demeleri bu türklerin ^{ayrı} ^{da} zaman hem Çin 'e, hem de Rusya'ya vergi vermelerinde ileri gelmiştir. Bunlar 1865 'ten sonra daimî surette, Rusya idaresine geçmiş olan eski yurtlarında yerleşip Çin'e vergi vermekten imtina etmişlerse de, aynı zamanda iki devlete ver-¹⁾ gi vermelerinin hatırası olan isim yerinde kalmakta devam etmiştir.

Çu ırmağı boyunca yaşayan türkler kendilerine telengit adını vermekte iseler de, bunların diğer kolları yaşadıkları yerlere göre (Cüz, Çalışman, Tölsö boylarında yaşayanlar Cüz-kığı, Çalışman-kığı v.s. gibi)²⁾ adlanırlar.

Telengit kelimesinin sonundaki ut veya gut moğulca cem edatı olduğundan Telengit - teleng'ler demek oluyor ki, bunun Radloff'un tarifine³⁾ uyduğu görülmektedir. Telengit türkleri Çu, Çalışman, Başkaus ve Ulağan ırmakları ile Teles gölü havzalarında yaşarlar ve Radloff'a göre şu soylara ayrılmaktadırlar : Toro, Ötşu, Mürküt, Ak-tumat, Kara-tumat, Tşoros,⁴⁾ Kıpçak, Sart, Naiman, Tölsö, Tergul, Mändus, Kotşkor-Mändus, Totoş, Purut, Tşalman. Telengitlerin maizet tarzları göçebe olup, hayvan beslemek ve kısmen de ziraatle iştigal ederler. Yazın çayırlıkları ve tarlaları ihtiva eden yaylalarda, kışın ise nehirlerin vadilerinde yaşarlar.

1) Kotanov, Sbornik...., G.N. Potanina, s. 103.

2) Aristov, Zametki..... s. 320.

3) Aristov, Zametki..... s.341.

4) Radloff, Aus Sibirien, I, 216.

Altayların menşei muhtelifdir. Tubaların menşei güpheli addedilmektedir. Dil ve din bakımından diğer Altaylılar ile bir vahdet teşkil ettiği halde gerek bunların gerek Lebed türklerinin menşelerini Samoyetlere bağlamak isteyenler vardır. Şorların ise Yenisey havzasından gelmiş oldukları iddia edilmektedir. Ebûlğasi Bahadır Han Şecere-i Türki adlı eserinde telengitlerin aslen moğul olup, sonraları türkleşmiş olduklarını yazmaktadır. Klaprot ise, bunların kalmaklardan birçok kelimeler almış olan bir türk kabilesi olduğunu söyler. Altay kışılere gelince, bunların Kayman, Merkit, Kıpçak gibi kabilelerin kalıtasından ibaret olduğu zannedilmektedir.¹⁾

Altay türkleri antropolojâ bakımından da bir tecanüs arz etmezler. Heyet-i umumiyeleri ile moğul tipi arz ettikleri halde şimaldekiler ile cenubî altaylılar (Telengitler ve Altay-kışılar) arasında fark vardır. Cenuptakiler şimaldekilere nisbetle daha çok moğula benzerler.

1) Katanov, Sbornik.... Potanina, s. 103.

Tarih

Altay türklerinin tarihi, bilhassa XIII.-XIV. asra kadar olan devir, çok az tetkik edilmiştir. Kurgay stepelerindeki birçok kadim kurganlar, mezarlıklar, taş kitabeler, kadim sülâse teslisatından kalan bakiyeler, maden işletme mahalleri v.s. bu bölgenin, çok eski zamanlardan beri, meskûn bulunduğunu göstermektedir. Çin kitabelerinden Altay abalisinin daha VI. asırda maden işletmekte olduğunu öğrenmekteyiz. Bir zamanlar kirgiz hakimiyeti altında iken sonraları, Cungarya devletine geçen altaylılar, bu devletin yıkılışı tarihi olan, XVIII. asrın ortalarına kadar bu devletin iğinde kaldılar. Çinlilerin baskını neticesinde Cungarya'nın ~~varlığını~~ sükutundan Rusya istifade ederek, İrtiş, Katın, ve Biya ıraklarının yukarı mecralarındaki araziyi saptetti ve müstahkem bir hudut hattı tesis olundu. Bu hattın cemubunda Altay türkleri göçebe hayat sürmekte idiler. 1756 senesinde Altay türklerinin araziyi Rusya'ya ilhak edildi. Bu tarihten sonra Sibirya'daki rus kolonistleri hudut haddini aşarak altaylılar arasında yerleşmeğe başladılar. Rus kolonizasyonu hareketi şiddetlendikçe Altay türkleri sürü beslemeğe, balıkçılığa ve avcılığa çok müsait olan nehir vadilerini terke ve nehir boylarınca dağlara çekilmeğe mecbur kaldılar.

Rus hükümeti kendi hakimiyetini tahkim etmek için memstar ve misyoner gibi vasıtaları dahi kullandı.

1828'de Altay türklerini hıristiyanlaştırmak için hususî bir din müessesesi teşkil olundu.

XIX. asrın ortalarına doğru altayların Kolonize edilmesi işi, daha çok hızlandı. Asrın sonlarına doğru Altaylardaki rus kolonisinin nüfusu 30.000 'i bulmuştu. Rus koloni siyasetine karşı, daha ilk günden itibaren, şiddetle mukavemet gösteren Altay türkleri, 1904 senesinden itibaren hareketlerine daha kuvvetli millî - dinî bir karakter vermeğe muvaffak

oldular. Burhancılık adını taşıyan bu millî hareket Altay türklerinin geniş halk kitlesini istilâ etti. Mütteaddit kıyam çeklinde tezahür eden bu millî hareket Altayların hürriyet ve istiklâlini açık bir surette hedef tuttuğu için 1917 rus ihtilâlinde sonra, iş başına gelen rus ihtilâlcileri bu hareketle hesaplaşma mecburiyetinde kaldılar.

1922 senesinde Altaylar mülkî bir idare çeklini aldı ve Oyrot adı altında muhtar bir eyâlet haline getirildi. Rusya'ya dahil bulunan muhtarîyetin arazisini sabık Altay vilâyetinin Kara Kurum kazası teşkil edip merkezi Ulala şehridir.

Faydalanılan Kaynaklar:

Bolşaya sovetская Entsiklopediya, II, 265- v.đđ.; XXXV, 477;
 XXXII, 787-798 (Moskova, 1936); Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya,
 I, 62-90, II, 1120, 1145, 1939; Nareciya Altayai mestnyy folklor illüstriro-
 vanı akad. V.V. Radlovın v. 1-m tomı yeğo izdaniya "obraztsı narodnoy
 literaturı türkkih plemen", (Petersburg, 1866); Potapov L.P. Ögerı
 po istorii ğerii, Moskova-Leningrad, 1936; Radloff, Aus Sibirien, I-II,
 (Leipzig, 1884); Verbitskiy V.İ, Altayskiye inorodsta, sbornik etnogra-
 fıeskih statey i issledovaniy (Moskova, 1893); Adrienov, A. Puta-
 ğestviya na Altay i Sayanı, Sovergennoye letom 1883 g. po poruğeniyu impe-
 ratorskogo Russkogo, Geogr. Öbğğ. i yeğo Zap. Sib. Otdela (Omsk, 1883);
 Adrianov, A. Putegestviya na Altay..... v. 1881 g., Petersburg, 1886;
 Katanov, M.P. Poyezdka k Karagasam n v. 1890 g. (Petersburg, 1891); Rad-
 loff, Obrastı narodnoy literaturı türkkih plemen, II (Petersburg, 1866);
 Miller, F., Opisanıye Sibirskogo tsarstva i vseh proisğedğih v nem del,
 et nağala osoblıve ot pokoreniya yeğo Rossiyskoy derğave po sıye vremena,
 Petersburg, 1789; Aristov, Zametki ob etnığeskom sostave türkkih plo-
 men i narodnostey i svedeniya ob ih ğislennosti, Jivaya Storina, VI
 (Petersburg, 1896); Karatanov, İ, Popov N. i Potanin, G., Kağınski-
 ye tatarı Minusinskogo akruğa, , Izv. İ.R.G.O, 1884, XX, vip. 6; Yakov-
 lev, B.K., Etnograf. obözrenıye inorodğeskeğo naselenıya dolını reki
 enıseya v opisanıye etnografığ. kollekteıi minusinskogo museya, Opisanı-
 ye Minusinskogo museya, IV, Minusinsk, 1900

Geol. Kaynaklar:

- Rossiya, V.P. Semenov-Tyanskiy'nin redaksiyomunda, XVI; Zan. Sibir., Spb., Devriyanin tabı, 1907 (tas'je lit-ra); Veregagin, V.I. Oğerki Altaya, N.-Sib., 1927; Oğerki AltaySkogo Kzaya, Barnaul, 1925; Obruçev, V.A., Altayskiye etüde, Zemlevedeniye, 1914, 4, 1915, 2; Ayn. mll., Kratkiy oğerk tektoniki Sib., Bull. Ngakovskogo Ob-Na İspitatelay prirodi, XXXII (otd. geol. , II, nr. 3), 1924; ayn. mll., Geologİgeskiy obsor Sib., M., G i Z, 1927; Pilipenko, Minerologiya Zap. Altaya (bibliyografya ve kartografya içindedir), İzv. Tomakogo Un-ta, km. 62, Tomsk, 1915; Sapojnikov, V.V., Po Altayu, Tomsk, 1897; Ayn. mll., Katını i ee istoki, Tomsk, 1901; ayn. mll., Puti po pye Altayu, Tomsk, 1912, 2-ışd., N.-Sib., 1926; Trudi Geolog Çasti Kabineta, I-VIII, I P b., 1892 - 1915 (bibliyografya ve kartografya içindedir) ; Şvetsov, S.P., Gorniy Altay, şyego naselñiye, I, 1, Barnaul, 1900 (Stat. otd. pri Gl. Upr. Alt. okr.) ; Grand, Les formes du relief dans l'Altai russe et leur genese, Helsingfors, 1917; Fickeler, Der Altai, Eine Pfiysiogeographie, Gotha, 1925; Altayskiye Sborniki, I-XI, Tomsk-Barnaul, 1894-1919; Peytovskiy, V.S., Palezniye iskopyemiyeye Sib., S p b., 1902; Tr. I Sib. Krayekogo Nauçno-İssledovatel'skogo Şyenda, II (Sektaiya nedra), N.-Sib., 1928; Grand, I. O Lednikovom periode v Rus. Altaye, İzv. Zap.- Sib. otd. R. G. Ob.-va, II, 1-2, 1916; Raznigenko, V.V. YUjnay Altay i yere olädeneniye, İzv. R. G. ob-va, T. 50, 1-2, 1914; Tronov, B.V. Katalog lednikov Altaya, İzv. R. G. ob-va, T. 57, 2, L., 1925; Ayn. mll., Drevneye i sovremennoye olädeneniye YUjnogo Altaya, İzv. R.G. Ob-va, T 56, 2, 1924; Potapov, L. P., Oğerk İsterii Cyrotii, Altaytsı period russkoy kolonizatsii, Novosibirsk, 1933; Gordienko P., Cyrotia ,

Novosibirsk, 1931; Bolgaj Altaj. sb. materialov..., izd. Akademii Nauk SSSR, I-III, L., 1934-1936; Cyrotiya; Trudi Sessii S O P S po izučeniju proizvoditel'nyh sil Cyratskoj avtonomnoj oblasti, 1937; Radloff, Putegestvie čerez Altaj k Teletskomu ozeru i Abakana, per. Kostrova, T 1881 g.; ayn. mll., Aus Sibirien, I, Leipzig, 1893; ayn. mll., Ethnographische Uebersicht der Türkstämme Sibiriens und die Mongolai, Leipzig, 1883; Iatsenko, Poesdka k Altajskim telegentam, Zemlevladeniye, 1893; Ritter, Zemlevladeniye Azii, T III. spb. 1860; Yadrintsev, Otčet o poezdke v Gornyj Altaj, Zapiski Zap.-Sib. Otd. I.R.G.O. 1882; Švetsov, Gornyj Altaj, I, vip. 1; Ledebur's, Reise durch die Altai Gebirge, II, Berlin, 1830; Helmersen, Reise nach d. Altai Beft. zur kenntn. d. Reiches etc. Bd. XIV, 1848; Radloff, Etnograficeskiy obzor turetskijh plemen sib. i Mongolii, perevod s nemetskogo M.N. Kozmina, Irkutsk, izd. Irkutsk Gos. Un-ta, 1929. Yarilov, A.A. Kezelsi i ih hozyaystvo, Yur'yev, 1898; Kastren, Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre, Petersburg, 1857; Radloff, Proben, II. band; Kastren, Ethnologische Vorlesungen, Petersburg, 1857; Titov, Etnograficeskiy sbornik, I, IV; Schifner, Über die Heldensagen d. minissischen Tataren, Melanges Asiaticques, III; Potapov, N. Poverya i nekotoriye Obigaya Kaçinskih Tatar; Kozmin N.N., Hakaci, Irkutsk, 1926; Lappo, D. E. Obgestv. upravl. minussinskih inoredtsev, Tomsk, 1904; Šneider i Dobrov-Yadrintsev, Načleniye Sibirskogo kraja, N.-Sib., 1928; Fielstrup F., K izučeniju turetskijh abakantskijh narečij, Zapiski Kollegii vestokovedov, Leningrad, 1928, III; Radloff, Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Ssd-Sibiriens, 2 (IX), Petersburg, 1868; Bukvar i hrestomathii K. Todegeva, grammatika K. Samrina (po hakaski, Tsentraizdat).

B A R A B A

Umamiyetle Sibiryâ türkləri adı altında toplanan türk kabilelerinin bir kolu olan garbî Sibiryâ'daki türklere verilmiş olan Baraba veyahut Barama ismi, Strahlenberg'e göre aslında Çuhot kelimesidir. Radloff'a göre ise türkçe "varmak" (barmaq) kelimesinden gelmektedir. Rivayete göre garbî Sibiryâ türklерinin en son kudretli hani olan Koçum Han bu türkləri, diğer türk boyları ile beraber Tobol sahillerine davet ettiği halde bunlar bunu kabul etmeyip, eski yerlerinde kalmış ve bundan dolayı Koçum Han onlara Baraba ismini vermiştir.²⁾

Bugün hem kabile hem de bu kabileye göre adlandırılmış olan coğrafi ve idari bir bölgenin adı olan Baraba aslında usuma gâmil bir ad olmayıp bu camiaya dahil bir kolun adını teşkil etmiştir. Zira aynı camiada içerisindedir Barabalarla yanına İuba, Terene, Tunus v.5, gibi isimler taşıyan kollar da vardır.³⁾

Baraba türkləri Altay dağlarının şimal-i garbî kısmında, ormanlık bir bozkır teşkil eden İrtış ile Ob arasında, Çanı, Sartlan ve Uba göllü havzaları ile en ırmağının yukarı mecralarında otururlar.

1925 'ten itibaren Sibir Ülkesine dahil bir eyalet haline getirilen Baraba memleketi 54°-57° şimal arası ile 75°-72° garbî tarafları arasında 1926 sayımına göre 602.707 nüfusa malik olup 102.077 km² bir arazi işgal eder.

1) Miller, F., Opisanije Sib. Tsarstva.... s. 35; Aristov, Zametki, s. 349.

2) Radloff, Obşedni nar. Liter., T IV, s. 8 v.d.

3) Miller, F., Opisanije....., s. 35.

Bunlar arasında asıl Barabalar 39.151 olarak gösteriliyorsa da bu rakamın Barabaların asıl miktarını göstermekten çok uzak olduğunu iddia edenler de vardır.¹⁾

Baraba eyaletine dahil bulunan Sibirya bozkırı 200 m. 'den yukarıya çıkmayan tepelik ve vadilerle katılmış bir düzden ibarettir. Eyaletin şimal kısmı ise bataklık bir saha işgal eder. Başlıca akar suları Çık, Mayzas, İses ve Ures kollarını havâ Tara ile Tartas, Kama ve İğ kolları ile beraber, On ırmaklarından ibarettir. Bu ırmakların hepsi irtis havzasına dahil bulunuyor. Yamankül gölünden çıkan ve Çanı gölüne dökülen Kargat ve Çalım ırmakları da eyaletin dahilî sularına girer. Bunlardan başka eyalet ^{da} hâlinde bir çok büyük çaylar akmakta ve ekseriyeti acı olan, pek çok göller bulunmaktadır. Balık cihetinden çok zengin olan göllerinden en mühimleri Çanı, Uba ve Sartlan gölleridir. İklimce Baraba ülkesi şimal cihetinden açık bulunuyor ve şimal Buz denizi ile mutedil iklim arasında bir yer işgal eder. Toprağının kuruluşuna göre mütenevvidir. Şimaldeki ormanlık saha bataklıktır. Orta kısım ormanlıkla düzlükten ibaret bir kara toprak teşkil eder. Cempta ise toprak kara olmakla beraber az verimlidir. Nebatat bakımından şimal kısmı Urman denilen sık ormanlarla mesturdur. Bu muntakada zengin torf kaynakları vardır. Orta kısımda çayırliklar, cempta ise bozkırlara mahsus otlar biter. Şimal bölgesinin hayvanat bakımından zenginliği kayda değer : ayı, sincap, tilki ve bu cinsten birçok hayvanlar ile beraber avcılar için çok kıymetli olan çegitli kuşlar da bulunur. Yeraltı servetleri bakımından bakır gibi madenlere malik olduğu malum ise de henüz esaslı bir surette araştırılmamıştır. Bununla beraber tuz ve torf mahallî ahali tarafından istihsal edilmekte ve kullanılmaktadır. Göllerden Karaçi gölü tedaviye çok elverişlidir. Ahalinin meşgul olduğu meslek ziraat, hayvan besleme, balıkçılık ve avcılıktan ibarettir.

1) Rahmeti, A., İslâm Ansiklopedisi, II, s.

2) Radloff, Aus Sibirien,

2)
Radloff'a göre , Baraba türkleri aşağıdaki kollara ayrılır :

1. Terene (Karğat ve Yorkı ırmakları ile İt gölü sahillerinde),
2. Tarı (Uba gölü civarı ile Om ırmağının yukarı mecrasında),
3. Baraba (Obta Om nehri ile Kulunda gölünün şimalinde),
4. K515b5 (Kama, Tartaş ormanları ile Tara ırmağının yukarı ya-
tağında),

5. Lona (K515b5'lerin garbında, Tara ırmağının ortalarından
itibaren cenuba doğru Om ırmağına kadar),

6. Lûvey

7. Kargalu (Om ırmağının şimalinde) olup toplu olarak küçük köylerde yaşarlar. Bütün bu türkler Altay Teleutları ile çok yakın akraba olup, yalnız orta Asya'dan gelen türklerin tesiri altında şive itibariyle değişmişlerdir. Bu türklerden XVI. asırda, Koçum Han devrinde islâmîyeti kabul ettikleri tahmin edilmektedir. Büyük yol üzerinde yaşayan ve rus kolonistlerin arasında dağınık olarak yaşayanlar kendilerine sadece müslüman derler. Büyük yoldan ^{ipizce} kenarda ve kesif bir halde yaşayan Tarı türkleri Tural, Kurcak, Ayal ve Sart gibi millî soy adlarını muhafaza etmektedirler. Baraba bozkırında, bataklıklar arasında yaşayan asıl Baraba türkleri ise komgularının tesirinde ^{kalmış} daha az ~~değişmiş~~ ve islâmîyeti de en son olarak kabul edenlerdendirler. Bu Baraba türklerinin ihtiyarları daha Radloff zaman-
1)
larında Altay türkleri gibi putperest idiler.

Baraba ismi hakkında mevcut olan halk rivayeti ^{ile} Altın-Ordu dev-
letinin son hanı ~~Altın~~ Toktamış (1376-1391) ^{ve} bu devrin maruf beylerin-
den Edige Bey (İdige Pi) hakkındaki hikâyeler, Baraba halk edebiyatında canlı bir surette muhafaza edilmekte olduğu için, bu türklerin XVI. asır Sibiryâ tarihinde mühim bir rol oynadıklarını göstermektedir. Koçum Han 1592 'de ruslara mağlup olduktan sonra bu mntakadaki türkler, bir müddet

1) Radloff, Oboz. nar. Liter, IV, s. XI-XV.

Kalmuk hâkimiyetine girmiş, Petro I. zamanına kadar ruslarla Kalmuklar arasında hudut teşkil etmiş oldukları gibi, her iki tarafa vergi dahi vermişlerdi.

Rusların bu mantakaya nüfuzu ilk önce muhacirler sevk etmek suretiyle başlamıştır. Bu muhaceretin tazyiki altında, Baraba türkleri bataklıklara çekilmiş ve bugünkü hale gelmişlerdir. Rusların müstemlekecilik siyaseti neticesinde bu zengin türk boyu gittikçe fakirleşmiş ve nüfusça da azalmağa başlamıştır.¹⁾

---

1) Rahmeti, A., İslâm Ansiklopedisi,

Faydalandığımız Kaynakları

R. Rahmeti Arat, İslam Ansiklopedisi, Baraba madde (İstanbul, 1941); II, 306-307; F. Hiller, Opisanije Sibirskogo tsarstva i vseh prisjednih v nem del, et negala osoblive ot pokorenija yego Rossiyskoy derjave posije vremena (Petersburg, 1750); W Radloff, Aus Sibirien (Leipzig, 1881); I, 244; Sibirskaya Sovetskaya entsiklopediya (Novosibirsk, 1929), I, 223-235; Entsiklopedičeskiy slovar (ngr. Brockhaus ve Efron, Leipzig-Petersburg, 1891), V, 26 v.d.; Bolgaya sovetakaya entsiklop. (Moskova;1926), IV, 683-685.

Genel Kaynakları

W. Radloff, Phonetik der nördlichen Türkischsprachen (Leipzig, 1881), tkr. yer.; syn. mll., Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Sibiriens (Petersburg, 1872) IV, 1-22.

B A Ğ K I R T L A R

Bağkirt (yerli telâffuzu Bağkurt) adının etimolojisi hakkında lingüistlerle etnografyacılar şimdiye kadar müsterek bir kanaate gelmemişlerdir. Eski arap müelliflerinin bu mıntaka ahâlisinin Bağkirt, Bağcırt (İstahri), Bağgird (İbn Faşlan) ve Macgariye (Hudūd al-'âlem) şeklinde kullandıkları isimlerinin esas olarak olan D.A. Jvol'son, bu kelimelerin etimolojisini badjard (baggard, bagkart, bagkirt, bağkır) şeklinde izah eder ve mad'yar (badjard, badjar, modjgar, madjgar, mad'yar) kalimesini de aynı köke bağlar. Bağkirt kalimesinin Beg Oğur manasına geldiğini iddia eden son nazariyelerden birine mukabil 'en eski İran efsanelerinde Hazer denizinin şimalinde Gurker (= kurt-bag) adı altında bir kavmin yaşadığı zikredilmektedir ki kurt-bag bağ-kurt şeklinde olan halk etimolojisiyle tevafuk eder. Filhakika, bağkirtlerin ta eski zamanlardan beri ormanlık bir sahada yagayıp arı beslemekle iştigal ettiklerinden, arı besleyenler manasına gelen bag-kurt ismini almış oldukları nazariyesi daha mantıkî görünmektedir. Florinskiy, G.M. bu ihtimalden başka bağkirt kalimesini başka yurt e ayrı kabile, manasına (1) gelebileceğini de ileri sürmektedir.

---

(1) Bk. İslâm Ansiklopedisi, II, 328; Nikol'skiy, Bağkırı , s. 13; Entsiklopedičeskiy slovar, s. 226; Florinskiy, Bağkırı i Bağkiriya, s. 730.

Başkırtlar, bilhassa Ural'ın cenup yamağlarında ve civardaki ovalarda yaşarlar. Fakat XVI. asrın ikinci yarısında, Samara, Orenburg ve Orska (ki o zamanlar henüz mevcut değilliyordu) kadar Kama ile İdil ırmakları arasında, şarkta ise Miyaş, İset, Pigma, Tobol, İrtış ve Ob ırmaklarına kadar yayılmışlardı.

Rıçkov'a göre, başkırtların bugün işgal ettikleri arazi vaktiyle Büyük Bulgar devletinin bir kısmını teşkil edip, Katan toprakları, bazan da Paskatır veyahut Başkır adı ile anılıyordu. Bugün Sovyetler ^{Cumhuriyeti} dahilinde muhtar bir cumhuriyet olan Başkırdistan, sabık Rusya devletinin aşağıdaki vilâyetlerinden tefrik edilmiştir :

1. Ufa vilâyetinden Belebey, Birsak, Sterlitamak kazalarını tamamıyla ve Ufa kazasının (7/8) kısmını ve Zlatoustav kazasının (2/3) ;
2. Orenburg vilâyetinden yukarı Ural kazasının tamamı ile, Orsk kazasının (9/10), Orenburg kazasının (2/5), Troitsk kazasının (2/5) ve Çelâbin kazasının (4/10) ;
3. Perm vilâyetinden Şçadrin, Krasnoufinsk ve Ekaterinburg kazalarının bir kısmını ve nihâyet
4. Samara vilâyetinden - Buzubuk kazasını ihtiva etmektedir.

Başkırdistan cumhuriyetinin bugünkü mesahası 155.496 km.² olup nüfusu (1925/26 sayımına göre) 2.559.547 dir. Bu nüfustan türkler (Başkurt, tatar, tepter ve diğerleri) 60% fazladırlar. Fakat velikorus (büyük rus), ukraynalı (küçük rus) ve belorus (beyaz rus) 'lardan ibaret olan ve memlekete sonradan yerleşmiş bulunan gayri türkler, bilhassa şehirlerde toplanmış olup vilâyet ve kazalar kâmilen türklerle meskündür. İdarî bakımdan Başkırdistan sekiz kantona (vilâyet) taksim edilmiştir. Memleketin belli bağlı beş şehri, şehir evsafını haiz sekiz kasabası ve

8.000 köyü vardır. Baş şehir Ufa'dır.

Tabii coğrafya bakımından Başkırdistan üç kısma takain edilebilir:

1. Ekseriyeti şark kısmına ihtiva etmek üzere Ural'ın sirtları;
2. Ural sirtlarının şarkında bulunan tepelikler ve onlardan daha şarka doğru düzlük bir sahaya ihtiva eden Ural arkası;
3. Ural sirtlarının garbindaki tepelerle dolu düzlük bir sahaya ihtiva eden Ural kayıları.

Arazinin topografyasındaki tenesvüle göre toprağın ve iklimin karakteri de değişmektedir. Ziraat bakımından, Başkırdistan toprakları Sovyetler birliğine dahil cumhuriyetlerin en münbitini teşkil eder. Başkırdistanın çok bol olan ırmakları İdil, Ural ve Ob gibi üç sisteme dahil bulunuyorlar. Şimal-i şarkî bölgesinde bulunan Miyaş çayı Ob ırmağı sistemine dahildir. Suların cereyanına göre Başkırdistan arazisinin diğer kısımlarını, şarktaki dağlık, şimal-i şarkî, şimal-i garbî ve garptaki düzlük kısımlardaki akar sular olmak üzere, dörde ayırmak mümkündür. İktisadî bakımdan çok istifadeli ve torf (yer kömürü, kesek) istihsaline yarayan birçok bataklıklar vardır. Bunlardan Ufa civarındaki torf ocakları bilfiil işlenmektedir.

Ural dağları ormanlarla örtülüdür. Dağlardan cenub-i şarkîye doğru yaklaştıkça ormanlık steplere rastlanır. Daha sonra sade stepler başlar. Mühim bir kısmı otlaklık olan steplerde kurakta biten nebatlar vardır. Steplerde akan çayların ve suların sahillerinde Urema adını taşıyan bir nevi ormanlar mevcuttur.

Hayvanat bakımından Başkırdistanı, topografya ve iklimin tenesvülü neticesi olarak, çok zengindir. Asya ile Avrupa arasındaki mevki hayvanat âlemi bakımından da ona bir hususiyet vermiştir. Şark bölgelerinde tipik Sibiryaya hayvanları, cemp steplerinde, bu muntakaya mahsus, step hayvan-

larının muhtelif cinsleri, gıssaldeki taygarlarda (orman) ayı v.b. gibi gıssal memleketlerine mahsus hayvanlar ve kuşlar mevcuttur. İlk baharda ve son baharda Bağkirdistanın orman, ırnak ve çayları av kuşları ile dolur. Hayvanat ve kuşlar cihetinden Bağkirdistan'ın zenginliği ora ahalisi için büyük gelir kaynağını teşkil etmektedir.

Bağkirdistan'ın iktisadiyatında başlıca rol oynayan ve millî iktisadiyatın %80 ini teşkil eden zirattır. ekilen arazinin miktarı 6.840000 hektardır ki bundan her nüfus başına 267 hektar isabet eder. Bilhassa çavdar, buğday, arpa ve darı yetiştirilmektedir. Hayvan besleme işi de Bağkirdistan'da hayati bir ehemmiyeti haizdir. Zirate az müsait olan cenub-i şarkî bölgelerinde hayvan yetiştirme birinci derecede yer işgal eder. İş hayvanı olarak at, manda ve bir miktar da deve kullanılmaktadır.

Bunlardan başka, Bağkirdistan'da kuş besleme, atıcılık, ormancılık, avcılık, balıkçılık ve küçük el sanayiî inkişaf etmiştir. Büyük sanayi müesseselerinde nüfusun ancak 0,5% i çalışmaktadır.

Menşe

Bağkirtlerin menşei hakkındaki fikirler ihtilâflıdır. Raçkov bağkirtleri *dogay*, *Stralenberg* ve *Humbold* zamanla moğulların olan fin-ugor, *Uyfalvi* ve *Berezin* ise hâlis fin-ugor saymışlardır. *Vasbery*, *Gurviç*, *Nazarov* ve başkaları bağkirtleri, türkler gibi karışık bir kavim telâkki etmişlerdir. *Nemeth*'e göre bağkirt oymaklarından bazıları daha XIII. asrın ilk yarısında macarca komşuakta olup bilâhare türkleşmişlerdir. Fakat bu iddâa, *Mahmūd Kâşgârî*'nin Bağkirt ve Yenek, yâni şimalî Kıpçak lehcelerinin birbirine yakın olduğunu söylemesi ile ehemmiyetini kaybediyor.⁽¹⁾

Evropous, *Nikolakiy* ve *Florinskiy* gibi âlimlerin nazariyeleri de yukarıdaki iddiaları cerhretmektedir. Bağkirtçe toğrafi isimler taşıyan mahalleri tetkik eden *Evropous* Bağkirtlerin türk-tatar aslından geldiğine kanidir. Bu fikri teyid eden *Nikolakiy* bağkirtlerin türk kavimleri grupuna mensup olduğunu ve fin-ugorlar ile hiç bir ilgileri bulunmadığını ileri sürmektedir. *Florinskiy* ise dil ve etnografya hususiyetlerine istinaden, Bağkirtlerin türk aslından gelme bir kabîle olup, moğullarla hiç bir münasebeti olmayan İdil Tatarları ile tefrik edilmeyecek şekilde bir vahdet teşkil ettiğini söyler. Dil bakımından yapılmış olan son tasnife göre dahi bağkirtler şimalî-garbi türk grupuna dahil oldukları gibi, dil hususiyetleri bakımından da İdil Tatarlarından kat'iyen tefrik edilmek bir türk cemiası teşkil ederler.

(1) İslâm Ansiklopedisi, II, 328.

Tarih

Kendi rivayetlerine göre, bagkirtlar bugünkü yurtlarına 16-17. batin yani takriben bin sene, evvel gelmişlerdir. Bu rivayetle IX-XIV. asır arap müelliflerinin bagkirtlar hakkında verdikleri mahûmat dahi tevafuk etmektedir. İbn Faşlân (922 s.), Abû Hâmid al-Andalûsî (XII. asır) İstahrî (X. asır), İdrîsî (XII. asır), Yâkût (XIII. asrın bağı), Şasvînî (takriben XII. asrın yarısı) Dimaşî (XIV. asrın bağı), Bîrûnî ve başkaları bagkirtleri, bugünkü yurtlarında tasvir ederler. Hamafih onların daha milâdî İsa sıralarında bile bugünkü ülkelerinde yaşadıklarını, Batlamyus'un coğrafyasında (III, 5, 22, 24 ve IV, 4, 9, 11) Παρυφίται, Γηοβίροι, Ταπύροι, Βαρυχοι ve Σορρονοι şeklinde yazılan isimleri bagkirt ve oymaklarından, Geyne, Tabin, Burag ve Sivin isimlerine benzetme sureti ile iddia edilebilir. Diğer taraftan Bagkirtlerin vatanı Ural mintakasında olduğuna Yenisey Kırgız-ların cedlerine ait menkıbeler ve oğuz destanı şahadet etmektedir. (1)

Bagkirtlerin bu havaliye, İdil-Bulgarları gibi garbî Türkistan'ın cemp kısmından geldiklerini gösteren deliller vardır (Z.V.Togan, Türk tarihi dersleri, İstanbul, 1927, s. 125). İstahrî bagkirtlerin, hiç olmasa bir kısmının Büyük Bulgar devletine tâbi olduğunu kaydeder ve dağlık, ormanlık ve içerisine nüfuzu mümkün olan bir memlekette yaşadıklarını ve bu ülkenin merkezinden, o zaman tâbi olduğu Bulgar kabilesinden 25 günlük mesafede olduğunu söyler.

Bagkirtlerin ülkelerini, din, ahlâk ve karakterlerini hatta tamamen şamanî olduklarına bizzat tetkik eden İbn Faşlân onların Bulgar hududunda çadırlarda yaşadıklarını zikfeder. Büyük Bulgar ve türk devletinin bir kısmını teşkil ettiğine şüphe olmayan bagkirtler XIII. asırdan itibaren Altın-Ordu devletinin en faal bir unsurunu teşkil etmişlerdir. İslâmiyetin bu memlekette zihuru ve şamanizmi mağlûp etmesi dahi bu devre

(1) İslâm Ansiklopedisi, II, 318.

tesadüf eder. Altın-Ordu devletinin sukutundan sonra başkırtlar Kazan, Sibiryâ ve Nogay hanlarının hakimiyetleri altında kaldılar. Altın-Ordu devletinin enkazı üzerinde kurulmuş olan hanlıklardan Kazan'ın sukutundan sonra, bu memlekete iltica edenlerle birlikte, başkırtlar rus istilâsına karşı mücadeleye giriştiler ve bu mücadele XIX. asra kadar devam etti.

XVII. asrın ortalarında Seit adındaki reisin idaresi altında isyan eden başkırtlar Altın-Ordu devletini yeniden ihyaya teşebbüs ettiler. XVIII. asrın ortalarında vuku bulan Başkırt isyanı 30.000 başkırtın idamı ile neticelendi. Fakat birkaç sene sonra Ali-oğlu Batırğa'nın kumandasındaki başkırtlar ve onun ölümünden sonra Salavat Yulay batırın idare ettiği millî başkırt kuvvetleri, bütün İdil-Ural türkleri ile birlikte, Kazan kalesine kadar yaklaştılar. XIX. asrın başlarında başkırtların kalbini kazanmaya çalışın çarlık Rusya Napoleon harbinde başkırt alaylarından çok istifade etti. Napoleon'un mağlûbiyeti üzerine Paris'e giren orduların öncüleri başkırtlar idi.

1904 senesinde, Rus-Japon harbi esnasında, başkırtlar yeniden ayaklandılar, ve bu harp neticesinde ilân edilen megrutiyetten nisbî hürriyeti, bütün rus mahkûmu türkler ile birlikte, başkırtların da millî uyanışlarına çok yardım etti.

1917 inkılâbı üzerine rus esiri türkler, millî hürriyet savaşına giriştikleri zaman başkırtlar da aynı safta bulunuyorlardı.

Mayıs 1917'de Moskova'da vuku bulan Rusya esiri türkler kongresinde kabul edilen karar üzerine başkırtlar İdil-Ural türk devletinin çark kısmını teşkil ediyorlardı.

Rusya'da baş veren dahilî harp esnasında Başkırdistan beyaz ve kızıl rusların mücadelesine sahne oldu. Kızıl ruslar ilk önce Başkırdistan'ın istiklâlini tanıyacıklarını vaad etmişler ise de, beyazların mağlûbiyeti üzerine, Başkırdistan'ın hürriyetine nihayet veremek omı Rusya'ya tabî muhtar bir cümhuriyet haline getirdiler (tafsilât için bk. Bolş. Sov. Entsk., V, 129-137; Entsk. Slov., V, 225-240).

Faydalandığımız Kaynaklar:

İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, 1944), II, 328; Nikol'skiy, Begkiri (Petersburg, 1899), s. 1-33; Entsiklopedičeskiy slovar (s. Petersburg, 1891), V, 226-240; Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya (Moskova, 1927), V, 1067-139; Florinskiy, Begkiri i Bagkiriya , s. 723-763, "vestnik yevropi", VI, 1874; Uralskaya Sovetskaya Entsiklopediya (Sverdlovsk-Moskva, 1933), I, 267-287; P. Keppen "Hronologičeskiy ukazatel materialov dlya istorii inoerodtsev Yevrop. Rossii" (Petersburg, 1861), s. 28-58; P.I. Riçkov , İstoriya Orenburgskaya (Orenburg, 1896), s. 1-93; D.A. Hvolson , İzvestiya o hazarah, kurtasah , slavyanah i russeh Abu Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta (Petersburg , 1869), 1-199; Lapehin, Zapiski putegestviya akad. Lapehina (Polnoye sobraniye učenih putegestviya po Rossii), Petersburg, 1821, III; H.V. Remezov, Oçerki iz jizni dikoy Bagkirii (Moskova, 1887), 1-196.

С е н с и К а в н а к л а д :

" 16 fevralya 1919 g." (Mat. i dokum. po istorii perehoda Bagkiri na storonu Sovetskoy vlasti), " Tr. obva po izuzheniyu bitya, istorii i kul't. Bagkiri", v. 3, Ufa, 1923;

Bagkirskoye dvizheniye (1917-1920 gg.), Ufa, Bagkniga, 1926; Murtazin K., Bagkiriya i bagkirskiye voyska grajdanskuyu voynu, L., 1927; Tuhvatullin P., Materiali k istorii bagkir, Ufa, 1928; Tineyev Q., K istorii natsional'nogo dvizheniya v istorii bagkiri (1917-1929), Ufa, 1930; Ayn. mll., Ogerki po istorii bagkiri, Ufa, 1930; ayn. mll., Osnovniye etapy v istorii natsional'nogo dvizheniya v Sovetskoy Bagkiri, Ufa, 1931; " 25 let pervoy revolyutsii", sb. Isparta Bagobkama V K P/b), Ufa, 1930 — Etnografiya B. Nikol'skiy, " Etnograficheskoye obozreniye", Petersburg, 1899, 4; Rudenko S. I., Bagkiri, g. I i II, " Zapiski R G O ", XLIII, vip. 1, Petrograd, 1916, vip. 2, Leningrad, 1926 (Ukajana literatura); Kiykov A., Iz bilago Urala, Ufa, 1933;

Stutger s. M., *Proglasye* bagkirskago noreda " Materiali istoriko-arheologicheskoy sektzii obgg. izuzheniya Bagkiri", vip. 5, Ufa, 1929;

Fröhle Vilmos, Baskir nyevtsamalsmanyok (Keleti Szemle, IV-V, 1903/1904, Budapest); Katorinskiy, V.V., Kratkiy Bagkirsko-russkiy slovar, 1900; W. Radloff, Phonetik der nördlichen Turksprachen, Lpz. 1882/ passim); Samoylovic, A.N., Nekotoryye dopolneniya k klassifikatsii turetskikh yazykov, P., 1922 . O Bagkirskikh narodnykh pesnyakh sm. " Zapiski Orenburgskago otela I. K. G. O." vip. 3, Orenburg, 1925; S. Rudenko, Traditions et contes bachkirs (" Revue de tradition populaires" XXIII, nr. 2-3); Ibn-Fotlan, Fren tarafindan arapçadan lâtinçeye çevrilmiş ve " Zapiski Instituta Akademii Nauk" (VIII, spb., 1822) 'da negredilmiştir; Razlichniye Akti, do istorii B. Otnosyagiyesya, napegatanı v " Aktah arheografic. ekspeditsii", nr. 82 , i IV (nr. 2, 262),

v "Aktah istoricheskikh" II (nr. 113), III (nr. 178), IV (nr. 58, 59, 175, 201 idr.) i V (nr. 6, 15, 19, 46 idr.), v "Dopolneniyah k aktam istoricheskim" IX-XI, v "Permских gub. vedom. 1870 g., nr. 40, 1868 g. nr. 12, 13 i 16, 1871 g. nr. 33-34), v "Tobolskikh gub. vedom." (1870 g., nr. 6-7, 1871 g. nr. 28-29, v "Orenburg. gub. vedom." (1865 g. nr. 2, 1866 g. nr. 33, 1870 g. nr. 47 i 93, 1871 g. nr. 31-32), v "Ufimskikh gub. ved." (1870 g. nr. 21); istoriko-administrativnye svedeniya o D. narode, sostavlenkiye po prikazaniyu gr. P.i. Parina v 1776 g. ("Ufimskiya gub. vedom.", 1871 g. nr. 44-45; 48-49, 51-52 i 1872 g. nr. 1-4, 7, 9, 10, 12, 15 i 17; tozhe v pamyatnoy knizhke Ufim. Gub." na 1873 g. g. 2, nr. 139); Velyaminov-Zernov, "Istogniki dlya izucheniya tarhanstva, pojavivshago v rusk. gosudarymi" (Zapiski I. Akad. Nauk, IV, kn. II v prilozhenii (Spb., 1864); P.i. Rikhev, Orenburgskaya topografiya (Spb., 1792, ottisk iz "Sopimeniy i prevodov k polze i uvesseleniyu sluzhagih" 1759 i 1762 g.); Palk, Beitrage zur topografischen Kenntniss des Russischen Reiches (Spb. 1786, III, str. 527); Georgi, Opisanie vseh narodov, obitayushih v Rossiyskom gos. (Spb., 1799, g. II, str. 94), Ivanin, Opisanie zakamskikh liniy (Vestnik I. Rus. Geograf. Obzg., 1851g. I); Pirov, Polozheniye inorodnetskogo naseleniya SV. Rossii v Mosk. gosudarstve (Ucheniya zapiski Kazanskogo universiteta, 1866 g.); kn. III., Inorodnetskoye naseleniye prajnyago Kazanskogo tsarstva v novoy Rossii do 1762 g. i kolonizatsiya zakamskikh zemel v eto vremya (Kaz. 1866); Yegevskiy, Kolonizatsiyn severo-vost. okra in Rossii (Vestnik Yevropa, 1866 g. I); Malov, Statisticheskiye svedeniya o kroggchih tatarah Kaz. i nekotorih dr. yeparhiy v vojsknom basseyn (Uchen. Zap. Kaz. univer., 1866 g. i otelno, Kaz. 1866); Cherepanovskiy, Opisanie Orenburgskoy gub. (Ufa, 1839, str. 114); Prichard, Researches into the Physical history of Mankind (3 izd., London, 1841, III, str. 324 izd. i slv., nemets. perevod, Naturgeschichte des Menschengeschlechts,

Leipn., 1845, str. 370); I. Kazantsev, Opisanije B. (Spb., 1866);
 H. Malijev, Antropologičeskij očerok B. (Trudi Obšč. yestestvoispita-
 teley pri Kaz. univers., V, v. V i otdelno Kaz, 1876); istoričes-
 kaya zapiska o mestnosti prejšney Ufimskoy provitsii, gde bil tsentr
 drevney Bagkirii (Spb., 1867- Otsiv ob stoy brogyure sm v "sbornike sta-
 toy, Kasayugghaya Permskoy gub.", Perm, 1881; Tamže i dr. materiala
 po istor. B.); "Kolonizatsiya Bagkirskih zemel" ("Orenburgskiy
 listok", 1876 g., nr. 32-33); v. Novikov, "Očerok kolonizatsii
 Bagkirskih zemel" ("Istoričeskaya Biblioteka", 1878 g., nr. 12); " Za-
 piski iv. iv. Nefliuyeva, izd. L.N. Maykovim", (Rusk. Arh., 1871 g., nr.
 4-5); K.N. Bestujev Ržmin, V.N. Tatigčev (Drevnyoya i Novaya Rossiya,
 1875 g., nr. 2, str. 126-133). R. Ignatyev, Aarakasul, Ije-San Bagki rif
 (Orenburg. Listok ", 1880 g. nr. 7-17 i otdelno); A. Alektorov, isto-
 riya Orenburgskogo kraja (2 izd., Orenburg, 1883); V. Vitevskiy, I.
 I. Nefliuyev i Orenburgskiy kraj o prejšneyego sostave do 1758 (vip.
 I-II, Kazan, 1889-90); K. Ujfalvi, Bagkiri, negčeryaki i tepteri (iz-
 vest. I. Rus. Geogr obšč. 1877 g., nr. 2, str. 118); K. Ujfalvi (Uj-
 falvy de Mezö-Közred), Expédition scientifique française en Russie, en
 Sibirie et dans le Turkistan (Paris, 1828); V. Miller, Sistematičesko-
 ye opisanije kollektšiy Dagkovskogo muzeya (vip. I, M., 1887, str.
 85 i sl.-opisanije očejdı); A. Bagdanov, Opisanije bagkirskih čerepov
 (Antropol ogičeskaya vi stavka 1878 g. v izvestiyah obšč. 18biteloy
 yestestvoznsh., antrop. i etnogr. Y. XXXV, č. I, M., 1880, 286 iel);
 iyad publitsiatičeskikh očerokov, vyznanydygghik sovremennoye sostoyaniye
 Bagkirskogo zemlevladieniya pervonogalno pečatelos v "Kazanskom Birje-
 van listne" i "Voljskom vestnike" za 1881-1884 gg.);
 iz gazetnih statoy : "Gol'ca", 1880 g., nr. 222, 1881 g., nr. 103, "No-
 voye vremya", 1882 g., nr. 2306 i " Sudbnaya gazeta", 1890 g., nr. 15);
 Sbornik bagkirskih pesen v podlinnike sobr. iv. Pokrovskim S. perev.

Batirgina (Zapiski Orenburg. otđelá í. Russ. Geogr. obšč., 1870 g. vip. I); Bagkirskiya legendy (Orenburgskiy Listok, 1876 g., T. 24 i 31); L. Losyevskiy; Bagk. Predaniye o lune (Invest. Mosk. obšč. yestestvoispa, 1877 g. T. 28 kn. 4); Musik; ge sang und Tanz der Baschkiren und Kirgisen (Das Ausland, 1876 g., n. 31); Mir Salih Bekqumín, Bagalnoye ruskovedstvo k izug. arab., pers. i tat. yazikov s naregiyasi buhartsev, bagkir ..... s. razgorevoni i propisyani (2 izd. Kazan, 1889). "Vzrya Bagkiriya " izd. "Transpepat", Ufa, 1925; Mironov, Geografiya Bagkiriya Ufa, 1926; " Perspektivi s.h-va Bagkiriya ", B H K Z, Ufa, 1923; Pragin, S. h-va Ufinskoy gub., Ufa, 1916; Mostnaya promaglenost BASSR, B B T S H K, Ufa, 1926; Dubrovin, Pugacov i yego soobščniki, S P B, 1884; Antagulov, S., Bagkiriya, G í Z, M., 1926; Kiykov, A., Iz bilogo Urala, Ufa, 1923; Biloye Urala, Jur Bagistparta, Ufa, 1922/23; Otçeti Vostok bagkirskih s'andov soveto, Podgivalov, Grajdanskaya voyna na Urale, 1917-18, G V í Z, 1925. Sbornik na ugnogo ob-va, Bagkurt aymagu, K 2, Ufa, 1926; Journ. "Bilim", Ufa, 1924-1928; Seson, Ufa, 1927-1928; Gazete "Bagkurdistan", Ufa, 1924-1928; Asar-Rizactdin Fehretdin'in, 2, 1901, 6, 1904, 12, 1907, 15, 1908; Seson, O govorah Kazanskogo i tatarskogo naregiya, Journ. M.K.P. 1881, agust.; Katarinskiy V.V. Kratkiy bagkirsko-russkiy slovar, Orenburg, 1899-1900; Prshle Vilmos, Bagkir nyelvtanmanyok (Keleti Szemle, ff. IV-V-VI), Budapest, 1903-1904; Gobidov, G. Tagirov H., Mangildin V. ve Vildanov G. Morfologiya Bagkirskogo yazika (bagkirtga), Ufa, 1925; Gobidov, Vildanov, Devletain, Sintaksis. Bagk. yazika (bagkirtga), Ufa, 1926; Investiya Bagkirskogo nauçnogo ob-va, 1926; Dmitriev H., Etude sur la phonetique bachkire, Journal Asiatique, 1927.

- - - Ç U V A Ş L A R - - -

Çuvaş ismini bizzat çuvaşların kendisi ç i v a ş şeklinde telâffuz ederler ki, bunun bizim lehçemizdeki ~~çavuş~~ mânası sakin, sulhverdir¹⁾.

Çuvaş türkleri Kazan, Simbirsk, Orenburg ve Saratov vilayetlerinde , bilhassa Idil'in sağ sahilinde Tşivilsk, Yadrin, Çeboksari, Buinsk ve Kazmodemyansk çevresinde yaşarlar. İdil'in sol sahilinden Orenburg'a kadar olan havalide dağınık bir halde dahi çuvaşlara tesadüf edilir. Bugün çuvaşlar muhtar bir cümhuriyet halinde , esas kitleleri itibariyle, Idil'in sağ sahilinde, Sura ve Sviyaga çayları arasında yaşamakta olup şimalde muhtar Marysk eyaleti, şarkta Tataristan cümhuriyeti, cenupta orta Idil ülkesi ve garpta Gorki ülkesinin ruslarla meskun bölgeleriyle hudutlanmıştır. Çuvaş cümhuriyetinin mesahası 17920 km.² olup, 1932 sayımına göre 19,7% rus olmak üzere 959.300 nüfusu ihtiva etmektedir. İdare merkezi Çeboksari şehridir. Çuvaş cümhuriyetinin şimal-i şarkî kısmındaki sık orman bölgesi, kesif bir surette meskun bulunan orta mintakayı, yarım daire şeklinde ihata eder. Bu orta mintaka çok münbit bir araziye maliktir. Ziraat bakımından çok verimli olan ve kara topraktan ibaret cenub-i şarkî bölgesi ile birlikte bu orta mintakada bugün makineleştirilmiş olan ziraatla iştilal edilir. Memleketi kateden Idil ve onun birçok kolları ziraatin inkişafını temin etmektedir. Arazinin 35 % nisbetini işgal eden ormanlar da, memleketin iktisadiyatında mühim rol oynarlar. Bu ormanların işletilmesi için son zamanlarda birçok müesseseler kurulmuştur.

(1) Yeryüzünde Türkler, (N. Orkun), İstanbul, 1944, s. 64.

~~rusların~~ Çuvaşlar göçebe olmayıp, çok eski zamanlardan beri yerleşik bir hayat yaşamakta idiler. İdil havzasındaki Bulgarların memleketinde İslamîliği yaymak için Halife Muktedir Billah tarafından Bolgar şehrine gönderilen heyet arasında İbn Fazlan'ın X. asrın ilk yarısına ait verdiği malumatta kaydolunan Burtas, Mejar ve Bulgar kabilelerinden birinin bugünkü Çuvaşlar olduğu alimlerce tahmin edilmektedir. Sonraları bu malûmata rus tarihçisi Karsazin tarafından da istifade edilen rus vekayinamelerinde aşağıdaki tarzda tesadüf ediyoruz : -
 "Çuvaş, Çeremis, Mordva, Mejar ve tarakanlar doğru yolu gösterildiler".

Etnografyacılar ve lisanîyatçılar bu kabilelerden çuvaşların, İbn Fazlan 'da adları geçen Bulgar ve Burtaslardan biri olduğu kanaatine gelmişlerdir. Kunik ile Radloff, son zamanlarda Aşmarin dahi Çuvaşların Bulgarların aynı, hiç olmazsa onlara en yakın bir kavim olduğunu iddia etmişlerdi. Kunik ve Radloff, kendi iddialarında, eski Bulgar kütüphanelerindeki yazılarıyla Çuvaş dili arasındaki yakınlığa istinat etmişlerdir. Aşmarin ise Çuvaş dilinin bütün lingüistik mabesmesini tahlil tecrübesi neticesinde bu kanaate gelmiştir.

(1)
 (2)
 Boyev çuvaşların Burtasların ahfadı olduğunu isbat için etimolojik deliller sıklıkla gösteriyorsa da, onun ^{bu} mütalâası gâphe ile kargılamıştır. Masafih burtaslar ile çuvaşların ılgâl ettikleri saha hakkındaki malûmat, arap meşaslarındaki malûmata tevafuk ettiği için dikkate şayandır. Araplar burtasları yerleşik evlerde yaşar, ziraat ve sivillikle ıstıgal eder bir tarzda tasvir ettikleri için, yani XV.-XVI. asır çuvaşlarının vasıflarına tağidıklarından, burtas nazariyesi bir dereceye kadar dikkati çekiyorsa da, şimdilik, bilhassa lingüistik araştırmalar neticesinde elde edilen malûmat sayesinde, bulgar nazariyesi kuvvetini muhafaza et-

1) Entsiklopediçeskiy Slovar, T. 76, 934, Petersburg, 1903

2) Zamecki o çuvaşah, Boyev, Kazan, 1856, s. 189.

mektedir. Burtas nazariyesi ^{darafkolan} henüz son sözünü söylememiş ise de, ^{baş} âlimler
 quvağların bulgarlardan geldikleri üzerinde ısrar etmektedirler. Bu
 suretle quvağların ecdadı diye kabul edilen ve VI. asrın sonlarında İdil-
 Kama havzasında yerleşerek, VII. ~~CVI~~ asrın ortalarına kadar müstakil bir
 türk devleti halinde yaşamış olan, Bulgar türkleridir.

Çuvağlar VIII-X. asırlarda İdil-Kama bulgarları içinde , çadır-
larda oturmakta idiler ve avcılık, hayvan besleme, kıyamen ziraat ve arı-
cılıkla iştigal ederlerdi. XIII. asırdan XIV. asra kadar bütün garkî
Avrupa türkleri ile birlikte (Bulgar, Hazar ve başkaları) Altın-Ordu
devletine dahil bulunan çuvağlar o tarihten sonra teğekkül eden Kazan
hanlığına giriyorlardı. Ve XVI. asrın ortalarına kadar bu türk devletinin
bağlıca unsurlarından birini teşkil etmişlerdir. XVI. asrın ortalarında
Kazan hanlığının ruslar tarafından istilâsı üzerine çuvağlar da rus
hâkimiyetine girmiş ise de, bu muntakada rus hâkimiyeti kolay, kolay te-
essüs edememiştir. XVI. asrın bütün ikinci yarısı, XVII., XVIII. hatta
XIX. asır baştan başa İdil-Ural türklerinin rus hâkimiyetine karşı savağ-
larıyla doludur. Bu savağlarda çuvağların iştiraki mühim olmuştur. 1372-
1584 senelerindeki çuvağlar müsellaah bir kıyam yapmışlardır. Bu kıyama ⁽¹⁾
"Utoman" (ataman) adını taşıyan bir reis idare etmiştir. 1670-1671
senelerinde çuvağ ülkesi bir isyan bölgesi halini almıştır. Stepan Ra-
sin 'in çarlık ^{2/}aleyhindeki hareketi esnasında bu ülke hareket şelerinden
birini teşkil ediyordu. Hareketin akim kalması üzerine en çok ıstırap
çekenlerden biri de çuvağlardır. XVIII. asırda rus çarlığının şiddetlenen
tazyikine karşı çuvağların mukavemeti daha ziyade şiddetlendi. Bu devirde
İdil-Ural türklerinin (Rus tarihlerinde Tatar-Başkırt) isyanları es-
nasında, bilhassa rus tarihinin Pugaçev hareketi diye kaydettiği zamanlar,
çuvağlar, rus çarlığına karşı daha faal mücadele ettiler. Rus-ortodoks
misyonerlerinin kolonileri ve kurdukları kilise teşkilâtı bu devirde
tamamiyle imha edilmiştir.

Tatar-Başkırt isyanının Kazan civarında mağlubiyetle neticelen-
mesi üzerine İdil-Ural türkleri ile birlikte Çuvağların zayıflığı da mühim
olmuştur. 1861 senesinde ilan edilen rus kölelik rejiminin ilgası Çuvağ-

1) Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, T. 61, s. 711, Moskova, 1934

2) = Stonka Razin.

ğistanda tatbik edilmedi; bilakis bu zamana kadar şaman^{cu} olan quvaşlar arasında ruslaştırma ve hiristiyanlaştırma siyasetine girmi verildi. İşte bu devirdeki quvaşlar arasında hiristiyanlığı yaymak için, bu millete mahsus rus alfabesi üzerine ^{yeni} bir ^{alfabe} icad edildi. XVIII. asrın sonlarına doğru quvaşlar arasında vücuda gelen ve muasır manada münevver zümreyi teşkil eden milliyetperverler doğdu.

1905 'te ilan edilen meşrutiyetten quvaşlar dahi istifade ederek rus hakimiyetinin timsali olan bütün müesseseleri tahrip ettiler. 1917 'de vuku bulan büyük rus ihtilâli üzerine quvaşlar millî bir teşkilât kurdular. Merkezi Kazan 'da olan bu teşkilat İdil-Ural türkleri ile birlikte millî bir devlet kurmak teşebbüsüne giriştiler. Bolşevikliğin zafarından sonra akamete uğrayan İdil-Ural millî hareketi neticesinde quvaşların millî muhtariyeti tanındı.

Faydalandığım Kaynaklar :

Bolgaya Sovetskaya Entsiklopediya, LXI, 700-722, Moskova, 1934; Entsiklopediçeskiy Slovar, LXXVI, 933-938, Petersburg; Sboyev, V. İzsledovaniye ob inorodtsah Kazanskoy gubernii, Kazan , 1856 ; H. N. Orkun, Yeryüzünde Türkler, İstanbul, 1944; İslâm Ansiklopedisi, II, 781-796; Zarubin, Spisok narodnostey S S S R, Aşmarin, N. İ, Bolgari i çuvagi, Kazan, 1902; P. Keppen, Hronologičeskiy ukazatel'materialov dlya istorii inorodtsev Yevrop. Rossii, 502-507, Petersburg, 1861; D. A. Hvol'son, İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta, s. 1-199, Petersburg, 1869.

GENEL Kaynakları

Marr, N. ya., Çuvaşı-yafetidi na Volge, Çeboksarı, 1926; Kuznetsov, İ., Protiv Natsionalisticheskey Konseptsii çuvaşskoy istorii, „Revolütsionny Vestok“, M., 1930, nr. 9-10; Vasilyev, N., Kratkiy oçerk istorii çuvaşskoy literaturı, M., 1930; Agmarin, N.İ., Materiali dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka, 1-2, Kazan, 1898; ayn. mll., Opit issledovaniya çuvaşskogo sintaksisa, r. 1, Kazan, 1903, r. 2, Simbirsk, 1923; ayn. mll., Slovar çuvaşskogo yazıka, Kazan, 1928-30 (5 . tam negredilane di); Matveyev, T.M., Kratkiy obzor çuvaşskih dialektov, vkn. Yafetiçeskiy sbornik, VI, L., 1930; Timofeyev, F.T., Grammatika Çuvaşskogo yazıka, 2 izd., Çuparkar, 1928 (çuvaşça); Yegorov V.G. Vvedeniye v izuçeniye çuvaşskogo yazıka, M. 1930; ayn. mll., Bibliyograficheskiy ukazatel literaturı po çuvaşskomu yazıku, Çeboksarı, 1931; Men'şev, Sibirskiye çuvaşı i ih poeziya, Simbirsk, 1877; Magnitskiy. Dlya izuçeniya staroy veri, Kazan, 1881; Rekeyev, İz verovanıy i predaniy, İzv. Kaz. En, 1896, Prokop'yev, Brak u çuvaş, Kazan, 1903.

KAMASINLER

Kamasinler kendilerine Kalmaji, Radloff 'a göre ise Kangbağı Tuba türklerinde ^{ise} ~~de~~ Kangmaji olup, Kan ırmağının yukarı mecrasında yaşıyanlar manasına gelir.

1890 senesinde yapılan nüfus sayımına göre 137 kişiden ibaret olan ve 1926 sayımında sayıları gösterilmeyen bu türkler Kan sancığının cema-bunda yaşarlar.

Kamasinler ^{seha ile} taygali (ormanlık) ve stepli olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Eski zamanlarda taygali Kamasinler Kan ve Man ırmakları-nın yukarı yataklarında, kayın (gürgen) ağacının kabuğundan mamul evler-de, iki üç aile halinde, -konar-göçer olarak yaşarlardı. Kışın ise stepin dağlarla birleştiği mahalle inerek dağ eteklerinde otururlardı. İstepli-ler ise, eskiden ~~aynı~~ taygali olup ^{ancak} sonraları steplerde Kaç ve Kırgız türkleri ile karışarak mahrutî çadırlarda yaşarlardı.

Kamasin türklerinin yaşayış tarzı hayvan besleme, avcılık ve ziraatten ibarettir. Fakat bağlıca megguliyetleri avcılık olup ziraatle, kendi ihtiyaçlarını temin edecek nisbette meggul olurlar. Boy ve urug taksimatı çoktan unutulmuştur. Menge itibariyle kısmen türk, kısmen de Samoyed (fin) oldukları iddia edilmekte ise de Castrén bunlar menge-ce Kaç türklerinden sayılmaktadır. 1863 senesinde orayı ziyaret eden Radloff, Kamasinleri Kaç türkçesinde konuşur bulmuştu. Ondan 15 sene evvel Castrén, bu havalide seyahat ederken, Kamasinlerin samoyetçe konuştuklarını tesbit etmiş olduğuna göre, 15 sene zarfında bunların tamamıyla türkleşmiş oldukları neticesine varılmaktadır. Rus kolonizasyonu neticesinde Kamasin türklerinin göçebe hayatı nihayet bulmuş ^{vele} ise de millî hususiyetleri de teh-likeye düşmüş ve ruslaşmağa başlamışlardır. Bunun neticesinde olacak ki 1926 sindeki sayımda kamasinlerin adını bulamıyorduk.

Faydalandığım Kaynakları:

Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, Kamasintı, II, 459-460;
Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Kamasintı, 30, s. 796; Aristov,
H. Zametki ob Etničeskom sostave türkskih plemen i narodov, Jivaya Sta-
rina, 1896, VI, 3-4; Radloff, Obrestı narodnoy literaturı türkskih
plemen, Barabintı, IV, Peterburg, 1872; Radloff, Aus Sibirien; Aristov,
Zametki.....; Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, I, 227, Barabinskiy
okrug, Moskova, 1929.

EXPRESS

Genel Kaynaklar:

Kostrov, Kamasiñsi, Moskviťyanin, 1851, V, 18; Tugarinof,
 A. ya. Posledniye Kalmađi, Sev. Aziya, 1926, I; Castren's, M. Reiseberich-
 te und Briefe aus den Jahren 1815-18-19 Donner K; Siperian samoiedien
 Keakundessa, Helsinki, 1923; Kosmin, N.N. Kto takiye Kamasiñsi, Sib.
 Jivaya storina, Irkutsk, 1929, VIII-IX.

KARAGASLAR

Karagaslar kendilerine Tuba ismini verirler. Castren 'e göre Karagas adı Kara Kas'tan gelmektedir. Karagas cemiası içinde Kaş ve Sarı Kaş adını taşıyan grupların mevcudiyetini göz önünde tutan bazı âlimler bunlarla Kaş türkleri arasında bir münasebet aramağa çalışmış ve bu ismi Kaşlardan aldığı ileri sürmüşlerdir.

Karagas türkleri Kan, Agul, Tagul, Birüs, Uda ve İi (Kan sancağının cenub-ı garkisinde) ırmaklarının yukarı mecralarında göçebe olarak yaşayıp avcılık, geyik sürdeleri besleme ile iştigal ederler. Karagasların nüfusu 1851-1858 senesinde 416, 1888 'de 431 olmak üzere, 281 erkek, 259 kadın, 1897 'de 389, 1908 'de 400, 1914' te, 447, 1925' te 416, 1926'da 414, 1927 'de 413 olarak gösterilmektedir. Castren ile A. Schefner 'e göre Karagaslar , 1. Kaş, 2. Sarı Kaş, 3. Pyogdu yahut Çağdır (a-o), 4. Kara Pyogdur yahut Kara çağdır, 5. Pyeptey yahut Çeptey gibi beş sülük 'e (kemik) ayrılırlar. Radloff 'a göre İbakan ırmağının munsabında Kas (Kaş, Kar), Ora (arınlar), Fin, Fjarım, Fjiltag, Sukar ve Tuba adlarını taşıyan soyler da vardır. Castren son dört soyun menşe itibariyle samoyetlerden geldiklerini iddia etmektedir. Ezmin'e göre Karagaslar menşe itibariyle muhtelif türk ve samoyet kabilelerin karışmasından, Castren ile Schiefner 'e göre ise sonraları türkleşmiş olan samoyetlerden neg'et etmişlerdir. Karagasların merkezi Alıcır (Algaç-ıar) köyüdür. Burada geyik besleme çiftliği de tesis edilmiştir.

1) Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, II, 522-523; Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, XXXI, 430.

2) Katanov, Sbornik..... v çest Potanina, 284-285.

Faydalandığım Kaynaklar:

Katanov, Sbornik v gest'semidestyatiletiya G.N. Potanina, Zapiski Imp. Russk. Geograf. ob-va, XXXIV, Petersburg, 1908; Karatanov, Poyezdka k Karagasam, 1890 g., Zap. Rus. Geogr. ob-va po etdelu etnografii, XVII; Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, II; Entsiklopedicheskiy slovar, 27, 430; Bolgaya Sovetskaya Entsiklopediya, 31, s. 430.

Genel Kaynakları

Klements, D.A. Predvarit. svedeniya ob ekskursii v aginskiy i Kanskiy okruga, Izvest. Vest.-Sib. Otd. Rus. Geogr. ob-va, XX, v. I, 1898;
 Vasil'yev, V.M. Kratkiy oçerk bita Karagas, Stnogr. Obser., kn. XXXIV, v. 1-2, 1910; Evsenin, I. Karagassi, Krasnoyarsk, 1910, Mirotvortsev, K.M. Karagasi, sb. trudov prof. i prepodov. Gosud. Irkutskogo Un-fa, v. II, Irkutsk, 1921 (privedena bibliografiya) i Petri, B. S. Karagasskiy suglan, sb. oçerki jizni i bita Karagas, Irkutsk, 1926, Solatarov i Kodu-kin, Karagasiya, *uvija, ibid.*

KARAKALPAKLAR

Karakalpaklar bu ad ile ilk defa olarak XVI. asırda zikredilirler. Ondan evvel ne gibi bir ad taşıdıkları hakkında malûmat mevcut değildir.

Amu-Derya'nın munsabında, Aral kıyılarında, Zerefşan bölgesinde ve Sir-Derya'nın sol sahillerinde yaşayıp, dil bakımından türkçenin şimal-i garbî veyahut Kıpçak grubuna ithal edilen Karakalpak türklerinin, Reşideddin'in bahsettiği "Kavm-i külâh-ı siyah" ve rus vak'anüvislerinin "çerniye Klobuki" yani karakalpaklılar, olduğunu ilk D'Ohsson iddia etmiştir.

XIV. asır arap müelliflerinden El-Müveyrî (ölm. 1333) 'nin Kıpçaklarda serpuş manasında "kalpak" değil, "bürk" kullandıklarına dair verdiği malumatı göz önünde tutan P.P. İvanov, "Karakalpaklar tarihinin taslağı" adlı yazısında (s. 9v. dd.) bu kavmi XIII. ve XIV. asırlarda "Kara bürklü" adını taşımış olabilecekleri fikrini ileri sürmektedir ve buna misal olarak da Kazak türkleri içerisinde Kızıl bürk ve Konur bürk gibi adlar taşıyan soyların mevcudiyetine işaret etmektedir. Bununla beraber Reşideddin'in Cemi-üt-tevarih'ini rusçaya çeviren berezin, kendisinden aldığına işaret etmeden D'Ohsson'un fikirlerini aynıyla tekrarlayıp rus vak'anüvislerinin "çerniye Klobuki" dedikleri kavmin Karakalpaklar olduğunu kaydeder.¹⁾

Karakalpak türkleri bugün Türkistan'da 41°-44° 10' şimal enni arzi ile 56° 20'-65° 15' şark tulü arasında, Aral denizinin cenup kıyılarında

1) Materialı poş istorii Karakalpakov, VII,

Özbekistan cumhuriyetine dahil bir muhtariyet teşkil ederler. Muhtariyetin hudutlarını şimalden Aral denizi, Şarktan ve garptan Kazakistan, cenuptan ise Özbekistan ve Türkmenistan teşkil eder. Karakalpakistan'ın mesahası 126.000 km.² olup 1933 sayımına göre 373.500 nüfusu ihtiva etmektedir bu nüfusun 38 % Karakalpaklar, 28,2 % Kazaklar, 27,6 % Özbekler, 3,2 % Türkmenler, 1,6 % ruslar, 1,3 % saireler teşkilederler.

Karakalpakistan'ın merkezi Törtkül şehrinden bilahare Nukus şehrine nakledilmiştir. Karakalpakistan'ın arazisinin büyük bir kısmı Türkmen sahrasının devamını teşkil edip boş çölden ibarettir. Bu sahra Sır-Derya'dan ayrılan Canı-Derya'nın kuru mecrası ile katedilmektedir. Memleketin cenubunda ve şarkında Nuzel-Kum sahrasının kumları altından Sultan-Uiz-Dağ, Bukan-Tav, ve irtifaları 1.000 metreye kadar olan diğer dağlar yükseliyor. Cenup kısmının civarlarını ve merkez kısmını, memleketin yegâne ırmağı olan Amu-Derya ve onun deltası işgal eder. Bu delta bataklık olup Kara-Geren ve başka bir çok gölleri havidir. Kızıl-Kum sahrası nebattan mahrumdur. Dağlar çıplak veyahut yarıçıplak kayalıklardan ibarettir. Amu-Derya'nın kısmen tuzlu olan deltasında Horezm vadisinde ziraatle iş-tigal edilir. Kungurad vadisinde uzun Kemiş ormanı (tugay) ları uzanmaktadır. Karakalpak arazisi heyeti umumiyesi ile Kızıl-Kum sahrası, Amu-Derya vadisi ve Ust yurt plato (yayla) gibi üç bölgeye ayrılıyor. Ust Yurt platosunun yalnız cenub-i şarkî kısmını teşkil eden üçüncü bölge dahi yarı çöl bir manzara arzeder.

Karakalpak memleketi, başta pamuk ve karayonca olmak üzere bilhassa, ziraate müsaittir. Son zamanlarda Sultan-Uiz-Dağ'da, Kukan-Tav 'da ve diğer dağlarda forforit, kalay, bakır , tilya-suyünit gibi renkli madenler ve birçok inşaat madenleri keşfedilmiştir. Petrol, maden kömürü gibi yakıt menbalarının mevcudiyeti de tahmin edilmektedir. Karakalpaklar bilhassa ziraat ve hayvan beslemekle iş-tigal ederler. Ziraatin

başında pamukçuluk (amerikan cinsi) ve hayvan yemini teşkil eden kara-
yonca yetiştirmek gelir. 1913'te 9.300 hektar pamuk, 10.900 hektar yonca
ve 67.600 hektar hububat tarlası olduğu halde, son zamanlarda vaziyet hu-
bubat aleyhinde olmak üzere değişmiştir. 1935'te pamuk 46.960, Kara-yonca
31.000, hububat ise 32.000 hektar olarak tesbif edilmiştir. Aynı yılda
Karakalpak ülkesinde 107.800 koyun, 75.800 karamal, 57.000 keçi, 38.100
at, 15.900 deve ve 13.500 eşek vardı. Derisi en çok kıymetli sayılan ka-
rakul (astragan) koyunları mevcudun 86 % teşkil ediyordu. Ziraat ve
hayvan beslemekle beraber Karakalpaklar ipekçilikle de iştigal ederler.
1934 'te bu memlekette 3305 kutu ipk kozası istihsal edilmiştir. Aynı
senede bir ipekçilik fabrikası inşasına karar verilmiştir. Son zamanlarda
sanayi de inkişafa başlamıştır. Memleketin iptidai maddelerini imal eden
sanayi müesseselerinin başında pamuk tasfiye, at, balık v.s. imalathane-
ler gelir. 1913'te mevcut olan 20 küçük el imâlâthesinin verdiği 1000
ton mamulâta mukabil 1935'te üç pamuk tasfiye imâlâthesi 10.000 ton
pamuk-lif imâl etmiştir. Balıkçılık mühim sahalardan birini teşkil ediyor
Burada senede 175-200.000 sistern balık avlanıyor. Karakalpaklar diğer
güçbe türkler gibi muhtelif kollara ve soylara ayrılıyorlardı, ve her
kol ve soyun taşıdığı ad Kazak, Özbek, Başkırt ve başka türklerdekinin
aynı idi. Meselâ 1740'ta Karakalpaklar içerisinde Kitay, Kungrad, Kene-
ges, Mangıt, Kıpçak v.s. gibi soylara tesadüf ediliyordu. Bununla bera-
ber daha en eski çağlarda Karakalpaklar içinde feodalizm teşkilâtı meyda-
na gelerek, bey, aksakal, hoca (din uleması) ve köylü gibi sülâreler
teşekkül etmiş ve kabile teşkilâtı git gide ortadan kalkmıştır.

Mense

Karakalpakların menşesine gelince, bu hususta mütehassıslar aynı fikri taşımıyorlar. Bu türklerin Peçeneklerden neş'et ettikleri hakkındaki müteaddit iddialar İvanov'a göre, kâfi derecede kuvvetli gözüküyor. Karakalpaklar arasındaki eski rivayetlere göre bunlar bugünkü yurtlarına Kırım'dan ve İdil havzasından gelmişlerdir. Boy, oymak ve ey teşkilâtının Kırım türklerindeki içtimai taksimatla aynıyet arz etmek bu fikri takviye eder mahiyette görünüyorsa da, bu aynıyetin diğer birçok türk ve moğul boylarında mevcut olması ^{da} bu kanaati saafa uğrattıyor. Barthold gibi büyük âlimler bile Karakalpakların menşei hakkında tezata düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Meselâ Ans. de Isl. 'da bunların rus vak'anüvislerinin Çernaya Khobuki adını verdikleri Peçenek türkleriyle aynı olduğunu iddia ettiği halde "Türk moğul kavimlerinin tarihi" adlı eserinde (Taşkent, 1928, s. 29 Konspekt lektsiy) bu fikrin şüpheli olduğunu ileri sürmektedir. Riçkov tarafından tesbit edilmiş olan bir Karakalpak rivayetine göre bunlar ^{göç} Ngziardan neş'et edip Orta Asya'ya Volga havzasından gelmişlerdir. Karakalpaklar Volga havzasında iken, Astrahan ile Kazan arasında Nogay bölgesinde yaşamakta imişler. Ruslar Kazan ve Astrahan'ı zaptettikten sonra, Karakalpaklar Ural ve Emba ırmaklarını geçerek, Sır-Derya havzasına gelmiş ve burada bugün taşıdıkları adı almışlardır. Riçkov ^{vaktile} ~~mesnevi~~ onları ^{endire} tarihlerine dair yazılı bir esere malik bulduklarını iddia etmiş ~~lakin~~ ^{çünkü} de, bu eser, şimdiye kadar bulunamamıştır.

Elde mevcut olan vesikalar ^{göre} XVI. asrın sonuna ^{ile} XVII. asrın başlarında Karakalpakların işgal ettikleri arazi aşağıdaki şekilde tesbit edilebilir. Sıgnak şehrinin civarında ve Türkistan şehrinin şimal-i garbisindeki sahaya işgal etmişlerdir. Burada maruf bir azize ait büyük bir türbe vardı. Buhara hükümdarlarından Abdullah Han tarafından 1597 senesinde verilmiş olan bir vesikada ¹⁾ Karakalpakların bu bölgede Kazak

1) Barthol, farsçadan tercüme, Zap. vost. otd. arh. obşç., XV, 266.

vesâr türklerle beraber yaşadıkları kaydedilmiştir. Bunların nüfusu gösterilmemişse de, memleketin yerli ahalişi gibi zikredilmemiş kate şayandır. 15/16 sene sonraya ait bir rus vesikası Karakalpakların Hiva ile komşu bulduklarına işaret etmiştir ki ^{bu} Sığnak'ın arka tarafındaki, yani şimal-i garbî cihetinde olan saha demektir. Samara Voyvoda'nın 1613 senesine ait mektubundan ibaret olan bu vesika Karakalpakları Emba ile Urgenç arasında yani Aral denizinin garbında göstermektedir.

XVII. asırda Karakalpakların bulunduğu üçüncü bölge Buhara Hanlığının dahilinde idi. 1671 'de Buharaya'ya ziyaret eden çar Aleksey Mihayloviç'in seföri Boris Paguhin "Buhara hanlığının teb'alarından olan Karakalpak prensleri" nden bahsetmektedir. Bu "prenslerin" nerelerde oturdukları gösterilmiyorsa da bunların Sır-Derya'nın yukarı mecralarında ve hatta, belki de Zerefşan vadisinde oturdukları tahmin edilebilir. Bu suretle, Emba vadisi hatîç olmak üzere, Karakalpakların bugün dahi XVI.-XVII. asırlarda malik buldukları sahada oturmakta oldukları anlaşılıyor. Emba vadisine gelince mevcut vesikalar Karakalpakların XVIII. asırda burada bulduklarını isbat etmektedir. XVII. asrın sonlarında Sır-Derya havzasında yaşadıklarını isbat eden sarîh vesikalar vardır. Bu ırmağın orta mecrası, daha o devirde ^{*) Sibirya} ~~Mundulpek~~ voyvodanın buradan geçen elçisi Karakalpakların Türkistan şehri etrafında yaşadıklarını ve ırmağın boyunca aşağıya doğru bütün arazinin onlara ait olduğunu yazmaktadır. Bu suretle daha XVII. asırda en azı Türkistan şehriden başlayarak Aral denizine kadar olan bütün Sır-Derya havzasını Karakalpak ülkesi diye kabul edebiliriz. Karakalpaklar daha XVII. asırda zürra olarak tanınmağa ve XIII.-XIV. asırlardan kalma sun'î sulama tesisatından istifadeye başlamışlardır ki bu tesisatı kullanabilmek için uzun zamana ihtiyaç olduğunu dikkat nazarına alacak olursak Karakalpakların buraya çok eski bir zamanda gelmiş olduğu anlaşılabilir olur. XVIII. asrın ortalarında Sır-Derya havzasının Cungarlar, onları müteakip Kazaklar tarafından istilâsı üzerine

*) Karakalpak ülkesi adını buradan 1696 yılında

Karakalpaklar yerlerinden oynayip etrafa yayıldılar ve muhtelif coğrafi vahdetler teşkil ettiler. Bu suretle Amu-Derya (Ana kitlesi), Fergana ve Zerefşan Karakalpakları ve bu sonuncunun özbeklerle karışmasından doğan "Özbek-Karakalpaklar" gibi ayrı ayrı sülreler meydana geldi.

Karakalpakların tarihâ, iktisadî ve siyasî mukadderatları Türkistan'ın diğer yerli unsurlarını teşkil eden Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgızların mukadderatları ile müşterek olup, müstakil bir şekilde müta-laa edilemez. X. asırda diğer Türkistanlılar ile beraber arap istilâsına maruz kalan Karakalpaklar XIII. asırda Cengiz imparatorluğu içinde diğer türklerle birleşmiş ve bu vaziyet Timur ve halefleri zamanında ta XIV. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. IV. asrın sonu ve XVI. asrın başında Orta Asya'da kurulan Özbek hakimiyeti devrinde Karakalpaklar Buhara ve Hiva türk hanlıklarına dahil bulunuyorlardı. XVIII. asrın başında Cungarların baskınına maruz kalarak etrafa yayıldıktan sonra 1743'ten itibaren Kazak, Hive ve Buhara hanlıkları arazisinde kaldılar.

Kazaklardan sonra Buhara ve Hive hanlarının da Rusya tarafından istilası üzerine, bütün Türkistan ile beraber, Karakalpaklar da XIX. asrın son yarısından itibaren rus esaretine düştüler. Birinci cihan harbi esnasında Türkistan'da baş veren 1916 kıyamına Karakalpaklar da iştirak ettiler.

1917 'de vuku bulan rus ihtilali üzerine Türkistan'da başlayan millî istiklal hareketi, ^{tedafik} tasavvur ~~arab~~ Türkistan devleti içerisinde Karakalpakları da tasavvur ediyordu. Ve bunlar bu eselle millî hareketi takviye etmekte idiler. Türkistan'ın ve orada yarı müstakil bir halde olsa da yaşamakta olan Hive ve Buhara Hanlıklarının Sovyetler tarafından ilhakından sonra 1925 senesinde yapılan etnik taksimat Karakalpakları dahi içinde buldukları büyük türk camiasından ayırarak müstakil etnik bir varlık haline getirdi. Bu suretle 1924 'te Kazakistan içinde muhtar bir Karakalpak eyaleti kuruldu. 1930 'da bu eyalet Kazakistan'dan ayrılarak doğrudan doğruya Rusya'ya bağlandı. 1932'de Rusya'ya tâbi muhtar

bir cümhuriyet haline getirildi. 1936 'da Rusya Sovyet Sosyalist Federa-
list cümhuriyetlerinden ayrılarak Özbekistan cümhuriyetine ithal edildi.

Hususî bir yazıya, ^(alfale) ayrı bir edebiyata malik olmayan ve Karakal-
pak cumhuriyeti içerisinde ekalliyet teşkil eden bu türklerin tâbi bulun-
dukları bu cebri ve anormal koparma ve bağlama muamelelerine karşı def'-
alarla isyan bayrağı açmışlardı. Fakat Türkistan'ın millî vahdetine mani
olmak için Özbekistan , Türkmenistan ve Kazakistan gibi türk cümhuriyet-
lerinin ortasında hail bir devlete ihtiyaç duyduğu için Moskova bu sun'î
teşekkülü yaşatmaya çalışıyor.

Faydalandığım Kaynaklar:

Bolşya Sovetskaya Ansiklopediya (Moskova, 1937), XXXI, 437-450 ; Materialı po istorii Karakalpakov, Trudı In-ta vostokovedeniya (Moskova, L., 1935),VII ; Karakalpakıya, Trudı pervoy konferentsii po izučenıyu proizvoditelnih sil Karakalpakskoy A S S R (Leningrad, 1934), I, II ; Entsiklopedičeskiy Slovar (Petersburg, 1895), XXVII, 433-434.

Genel Kaynaklar:

Begjan Nazar, Natsionalnoye otnoşeniye v Horezme, Norodnoye hazyaystvo Sredney Azii, 1924, N. 2-3 ; T. Riskulov, Vosstaniye v Sredney Azii, Kızıl-Orda, 1927 ; Dasnazarov, ~~KxSredneyxAziiKxdesitiliix~~ K desitiletiyu Kara-Kalpakskey A S S R, "Revolütsionny Vostok", 1934, N. 6 ; A.S. Morozov, Bibliografiçeskiy ukazatel literaturı po Kara-Kalpaki. İzdeniye Soveta po izuçeniyu proizvoditelnyh sil Akademii Nauk Soyuzu SSR, Seriya Karakalpakskey vip. 8, Moskova-Leningrad, 1935 ; Stati Kalmeneva A.A. i Şostova A.İ.v. sb. : Akademiya Nauk SSSR respublikom Sredney Azii, 1924-34 (K 10-letiyu natsionalnogo rızmejevaniya Sr. Azii), Moskova-Leningrad, izd. Akademii Nauk SSSR, 1934 ; Karakalpakiya, Peski Karakalpakskih Kızıl-Kumov, II, 1936 ; İ.A. Belyaev, İz predaniy o Çingiz-hane, v kn. : Protokoli zasedaniy i soobşçeniy zakaspiyskogo krujka ljubitelcy arheologii, vip. 3, Taşkent, 1917 ; ^{lye ml.} ~~Yuzıse~~, Skazaniye ob Edigeys i Tohtamışe, Aşhabat, 1916 ; Sbornik Kara-Kalpakskey literaturı (sostavil S. Madjitov), Turtkul, 1925 (na Kara-Kalpakskom yazıke, arabskiy alfavit) ; Sbornik pesen, Turtkul, 1930 (na Kara-Kalpakskom yazıke, latinizirovanniy alfavit) ; H. Vambery, Das Türkenvolk in sienen ethnologischen und ethnographischen Bezisichungen (Leipzig, 1885) ; H. Baskakov, Kratkaya grammatika Kara-Kalpakskey yazıka, Turtkul, 1932 ; Morozov A.S., Bibliografiçeskiy ukazatel o K K A S S R, Turtkul, 1932 (sm. razdel : Materialı po istorii, etnografiı, folkloru).

KAZAKLAR

Bugünkü Kazakistan cumhuriyeti nüfusunun ana kitlesini teşkil edip (70 %) , etnoloji bakımından, Uğurlu, Özbek, Mangıt-Nogay, Bağkirt ve Kezan türkleri ile birlikte Kıpçak grupuna dahil bulunan Kazaklara vaktiy-le yanlış olarak Kırgız, Kırgız Kazak veya Kırgız Kaysek denilmiştir. Bunlar kendilerine Kazak adını vermişlerdir ki "serbest adam veyahut yigit" manasını ifade eder. Başlangıçta Kazak adı yalnız hükümdarlara veya emirlere mahsus idi. Sonra bu tabir onlara tabi bulunan kabilelere veya kurdukları devlete de itlak olundu. Kazaklık eden bir kahraman, bir şahir veya ülke fet-hederek yerleştikten sonra, veyahut diğer bir şahsa iltihak ederek kendisini kanunlaştırdıktan sonra, Kazaklıktan çıkardı. Bu suretle eski türk adeti mucibince ergenlik çağında bir türk çocuğunu hayata alıştırmak için sahraya çıkmaktan doğan bu mefhum, ilk devirlerde devlete değil, kabileler heyetine bile verildiği görülmüştür. Hayatını ve talihini denemek için sahraya çı-kan bu adam bütün ömrünü kazaklıkla geçiremezdi. Macera bittiği yerde ka-zaklık da biterdi. Bu bakımdan kazaklık mefhumu ile devlet mefhumu birbiri-ne uymaz. Namafih bu mefhum, gittikçe; teğekkülünün tarz ve sebeplerini aşağıda göreceğimiz gibi, yeni etnik bir camiaya ve sonraları da bir türk devletinin adı olmaya bağladı.

1) Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, II, 606; Z. Velidi, Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi

1938 senesinden itibaren müstakil bir cümhuriyet olarak ilân edilmiş olan Kazakistan, 40° - 56° şimal tulu ile 46° - 87° şark arzı arasında olup, şimal-i garbîde Stalingrad, Samatov, Orenburg ve Çelabın vilâyetleri ile, şimalde Oms eyaleti ile, şimal-i şarkîde Garbî Sibir ülkesi ile, şarkta Garbî Çin ile, cenupta Kırgız, Özbek, Kara-Kalpak ve Türkmen cümhuriyetleri ile hemhuduttur. Garptan şarka doğru İdil'in aşağı mecrası ile Hazer denizinin şimal bölgesinden Çin hududuna kadar 2500 km., şimalden cenuba ise 1700 km. uzunluğunda olup $2.853.300\text{km}^2$ mesahayı ihtiva etmektedir. Cümhuriyet garbî Kazakistan, şarkî Kazakistan, Cenubî Kazakistan, Alma-Ata, Aktuba, Kustanay, Karaganda ve şimalî Kazakistan eyaletlerine ayrılıp merkezi Alma-Ata şehridir.

Kazakistan, arazisinin kuruluşu itibariyle, bazı yerlerde tepeliklerle katedilmiş olan umumiyetle düzlük bir memlekettir. Merkezde büyük Aral-Balhas düzü mevcuttur. bu düzlük garpta kısmen deniz sathından aşağı olan Hazer denizi kıyıları düzlüğü ile, cenupta Türkistan, şimalde ise garbî Sibiryâ düzlükleri ile birleşir. Memleketin şark ve cenub-i şarkî kısımları Altay, Tarbagatay, Tıyanşan dağ sistemine ve vasatî 3.000 m. yüksekliğinde dağlık bir bölge teşkil eder. Düzlükler Kazakistan'ın $3/4$ kısmını teşkil edip Kara-Kum, Kızıl-Kum, Arıs-Kum, Bed-Pak-Dala ("Ac Step") gibi ıssız ve kumsal sahraları içine almaktadır.

İklim bakımından kuru ve sert berrîdir, sıcak yazdan şiddetli kış soğuşuna birden bire geçilir. Soğuk -40° ve -50° bulduğu gibi sıcak da aynı şekilde $+40^{\circ}$ ve $+50^{\circ}$ yi bulur.

Kazakistan'ın arazi kuruluşu ve iklimi ile suları arasında sıkı bir münasebet vardır. Akar sulardan, yalnız Ob havzasına dahil bulunan İrtiş ırmağı şimal Buz denizine yetişmektedir. Bütün diğer akar sular Hazer denizi ile Aral, Balhas ve diğer göllere dökülün, iç sular sistemine dahildir. İrmakların en mühimlerin memleketin şarkında ve cenub-i şarkîsinde yüksek dağlardan, diğer kısmı ise cenubî Ural' sırtlarından akarlar. İkli-

min kuru olması ve tebahhur hadisesinin hızlı oluşu ırmakları düzlüklere yetişinceye kadar kurutur. Yalnız ırmakların en büyükleri memleket dahilindeki deniz-göllere varmaktadır. Birçok çaylar yarı yolda kumlar arasında ve tuzlaklarda kaybolurlar. Yazın düzlüklerde akan çaylar parçalanıp ayrı ayrı bataklar haline gelirler.

Hazer havzasına mensup ırmaklar Ural (Yayın) ve Emba, Aral havzasına - Sir-Derya, Balhas havzasına - Ayaguz ve Yedisu vadisinin, yedi çayından üçünü teşkil eden Lepca, Karatal ve Aksu, akar suların zikre çayan olanlarıdır. Diğer akar sulardan zikre değerleri Çu, Sarı Su, Nura, Saleti, İrgis ve Turgay'dır. İrtiş'in kollarından Tobol ve İşim şimal bölgeleri için büyük maddi ehemmiyeti haizdir. Cenup kısmındaki ırmaklar sun'î sulama için kullanılır. Kazakistan, akar sulardan başka birçok yer altı sularına da maliktir.

Arazinin ziraate elverişli olup olmaması ve nebatatın çeşitliliği de topografya ve iklim şartları ile sıkı surette ilgilidir. Yağmuru bol olan şimaldeki İşim stepi, oda halindeki "kolk" denilen kayınlıklar ve step çayırlıkları ile katedilen steplere has ormanlık bir saha teşkil eder. Bu kısmın toprağı siyah olup münbittir. Ve cenuba doğru step karakterini kaybederek kestane renginde yarım sahra haline gelir. Akar suların vadilerinde kayın, akça kavak ve kavak gibi ağaçlar yetişir. Kazakistanın şark ve cenub-i şarkî kısmında dağ yamaçlarında orman bölgelerine rastlanır. Bu dağlı bölgede nebatat yüksek, orta ve aşağı dağlık olmak üzere bir kaç kısma ayrılır.

Kazakistan hayvanat bakımından da mütenevvidir. Step ve sahralarda tavşan cinsinden hayvanların bir çok neveleri bulunduğu gibi tükensak üzere bulunmakla beraber ceylan ve yabanî eşek de vardır. Vahşi hayvanlardan kurt, tikli, çakal, yabanî kedi, Balhas kanişliklerinde ise kaplan gibi yırtıcılara rastlanır. Kuş cihetinden bilhassa zengindir. Dağlarda ayı, pars, yabanî koyun, keçi ve dağ ormanlarında meral (geyik) v.s. mevcuttur

Tabii Servet bakımından Kazakistan taşkömür, petrol, odun ve su enerjisi gibi servetlere maliktir. Heyeti umumiyesi ile enerjiye taalluk eden bu servetler 1934 senesinde 25.185.000 ton tahmin ediliyordu. Yapılan araştırmalar neticesinde taşkömürün mevcudu 51,300 milyon, petrol mevcudu tahminen 1 milyar tondur. Kömür madenleri bilhassa Karaganda bölgesinde toplanmıştır. Buradaki taşkömürün mevcudu 50 milyar ton tahmin edilmektedir. Petrol Ural-Emba bölgesinde, yani Kazakistan'ın garp kısmındadır. Su enerjilerinden ilk sırada irtiş ırmağının yukarı mecraları nazarı itibare alınmaktadır. Bu bakımdan Tiyançan'ın şimal yamağlarından akarak İli, Çerın, Çilik gibi şiddetli seller vücuda getiren sulardan da istifade düşünülmektedir.

Renkli madenler bakımından dahi Kazakistan sovyetler birliği dahilinde birinci yer işgal eder. Kazakistan'ın bakır mevcudu 1934'te on milyon ton kadar tahmin edilmiştir, ki bu sovyetlerdeki bakır mevcudunun 57,4% teşkil eder. Bakırdan başka orada kurşun, çinko, bakırla karışık kurşun-çinko, altın, gümüş v.s. de vardır. 1935'te Turgay eyaletinde büyük mikdar da sürme madeni keşfedilmiştir. 1934'te Kazakistan'ın demir madeni 92 milyon ton tahmin edilmiştir. Ulutav ve Atasu bölgelerinde magnezyum bulunmuştur. Kazakistan kimyevî ham madde bakımından da son derece zengindir. Aktube bölgesinde keşfedilen fosforitin mevcudu 706 milyon ton tahmin edilmiştir. Kazakistan gölleri maden tuzu bakımından çok zengin ve çeşitlidir. İndor gölü bölgesinde keşfedilen barut sovyetler dahilinde yegânedir. 1931 senelerinde Kara-tav dağlarında Tav-sakız ve Kök-sakız gibi kauçuk veren nebat keşfedilmiştir. Bunlardan Tav-sakız 40 % nisbetinde saf kauçuk veriyor.

Arazi kuruluşu ve iklim bakımından tenevvü gösteren Kazakistan'ın zirai durumu da çeşitlidir. Bununla beraber Kazakistan heyet-i umumiyesiyle buğday, darı, pamuk ve hayvan (koyun, kara mal = manda, öküz v.s., deve) yetiştiren bir memlekettir.

Kazaklar Büyük Orda veyahut Uluyüz (Ulucus), Orta Orda yahut Orta yüz ve Küçük orda veyahut Kiçiyüz olmak üzere üç boya ayrılır.

Uluyüzler 11 urugdan ibaret olup aşağıdaki takımlara tabi tutulmuşlardır : Duvlat, Adban, Suvan, Çapraştı, Esti, Oçaktı, Sarı Uysun, Calayır, Kanglı, Çanklı, Sirgeli

Ortayüzler : Girey, Nayman, Argın , Kıpçak, Kanrat olmak üzere beş uruga ayrılırlar. Bunlardan Girey'ler : Uvak Girey, ve Kara girey olmak üzere iki oymaktan ibaret olup , İrtiş, Kara İrtiş ve Işım ve Oy armakları havzasında yaşarlar. Ulutav, Balkaş ve Tabagatay taraflarında yaşayan Naymanlar oniki oymağa bölünürler (Akbora, Bulatçı, Ters Tamgalı, Türtöval, Kökçarlı, Ergenektı, Semiz Baganalı, Sadır, Matay, Sarı Cumart, Kazay ve Baltalı) . Argın urugu : Mumin, Kuvandık, ve Süylündük gibi üç büyük oymağa ve bir de Kara Kisek'ten ibaret müstakil bir arısa ayrılır.

Argın urugu İrtiş, Işım ve Tobol boylarında yaşarlar.

Kanrat urugu Kötin-oglı ve Kütenci gibi iki büyük oymağa ayrılır. Bunlar Sir-Derya kıyılarında bulunuyorlar. Kök Mürün, Kök Denen , Buçay ve Karabalık oymaklarından ibaret olan Kıpçaklar başlıca olarak Oy, Tobol ve Turgay havzalarında oturuyorlar.

Kiçiyüzler : Alimoğlu (Kazak söylenişine göre "Elimoğlu"), Bayoğlu (=Bayolı) ve Yedi uruğ (= Çeti rû) gibi üç uruga ayrılırlar. Bunlardan Alimoğlu urugu Ural vilâyetinde, Sir-Derya'nın aşağı mecrasında Aral gölünün cenubunda ve Şarkî Buhara'da yaşarlar. Bayoğlu urugu Bukkey Orda'da, Ural vilâyetinde , Mangışlak'ta ve tekmil Üst Yurt'ta yaşarlar. Yedi Uruglar ise Ural ve Turgay vilâyetlerinde bulunuyorlar.

Kazakların nüfusları hakkında XVIII. asrın ortalarında Riçkov, XIX. asrın ilk yarısında Levşin, Bronevskiy, ve onlardan sonra (1851) 'de Keppen, Daha sonraları Vambery, Yavorskiy ve Aristov malumat vermekte-

Z.V. Togan, "Bugünkü Türkiistan ve yakın majisi" s. 39, sat 18: "Kabile tasnimatını gösterirken bu işaretler ve alâmetler kullanılmıştır: « urun » tasnimati « oymak » ( ); oymağın tasnimati « arıs » ( ), arısın tasnimati « say » [ ]; sayın tasnimati « tire » ( ); tirenin tasnimati « ara » [ ].

dirler.

Rıçkov kazakların iki ordaları ^{nası} 40-50 bin asker çıkardıklarını yazmaktadır(s. 388-89). Levşin her üç ordayı 500.000 çadırdan ibaret olmak üzere 2,5-3 milyon nüfustan ibaret olarak tahmin etmiştir. Bronevskiy ise, yalnız orta ordada 500.000 çadır ve 3 milyon nüfus tahmin etmiştir. Keppen ise Kazakların umumî nüfusunu 1.201.000 göstermiştir. Vambery'de bu sayı 2.299.366 'yı bulmaktadır. Yavorskiy Bukey Orda (223.000) ve Ural Kazakları (412.000) hariç olmak üzere Kazakların sayısını 2.833.000 (1889) gösteriyor ki Ural ve Bukey Kazakları da ilâve edilirse 3.468.000 gibi bir rakam elde edilmiş olur. V. de St. Martin Kazakları 2.747.135, Ents. Slov. (XV, 104) ise 3 milyondan fazla olarak göstermektedir. 1889 ve 90 senelerine ait olan bu malumat, alınmış olduğu rus me hazlarında bu rakam 3.236.994 olarak gösterilmiştir.

1933 sayımına göre Kazakistan'ın 70 % türk olmak üzere 6.855.600 nüfusu vardır ki bundan 4.798.920 'sinin Kazak türklere olduğu anlaşılmaktadır.

Menşe

boyu

Kazakların menşe hakkındaki malumatı efsanevî ve tarihî olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Kendi aralarından toplanmış olan efsanevî rivayetler bu türklerin muhtelif yerlerden geldiklerini söylerler. Riçkov'un topladığı malumat bunların Kırım'dan çıktıkları merkezindedir. Pallas'ın topladığı malumat bazı Kazakların menşesini Fırat havzasına kadar getirmektedir. Sibirskiy Vestnik mecmuasındaki (kitap 1, 1820) malumata göre Kazakların birçoğu kendilerini Alaşlar ile yani Sibiryâ türkleri ile bir zamanlar bir camia teşkil ettiklerini ileri sürmektedirler. Diğer bir rivayet Kazakların bir zamanlar vahit türk camiasına dahil bulduklarını, sonraları Büyük Han tarafından evlâtları arasında yapılan taksim neticesinde parçalanmış olduklarını nakletmektedir. Kazakların bazıları da kendilerini menşe itibarıyla Türkistanlı, diğer bazıları İdil Noğaylarından gelme ve nihayet bir kısım Kazaklar da (Kıçî yüzler) kendilerini iptidada Kazak camiasından hariç bir türk boyu iken sonraları hanları ^{bulunan} Çumyakey tarafından kazaklara iltihak ettirildiklerini iddia ederler. Bu muhtelif ve zahirde tezat halinde bulunan rivayetler tarihî mesnetten mahrum değildir.

Filhakika coğrafi vaziyeti bakımından Altaylara bitişik bir halde bulunan Kazakistan stepleri birçok türk boylarını kendi içine almış ve barındırmıştır. Bu itibarla burada birçok eski türk boylarının mümessillerini bulmak mümkündür.

1) Levşin, 25-50)

Asya ile Avrupa arasında bir köprü vaziyetinde bulunan Kazakistan tarih boyunca Bir çok milletlerin güzergâhını teşkil etmiştir. Milletlerin Kazakistan tariki ile hareketleri iptidâda cennuptan şimale (arap ve iranlıların seferleri) ve şarktan garba doğru (türk ve moğulların seferleri) vuku buluyordu. Memleketin şimalde ve şimal-i garbî'de Çud (Fin) ve garp ile şarkta İskitler olmak üzere asıl yerli ahalisi bu akınlar esnasında yerlerinden çıkarılmışlardır. Miladın başlarından itibaren XIV. asra kadar bu havalide Hun, Hazer ve nihayet muhtelif türk kavimlerinden sonra Türk moğulların kurdukları büyük imparatorluklara şahit oluyoruz. Bu göçebe türklerin birçoğu bu topraklarda temelli olarak yerleşip XIV. asrın ortalarına doğru garpta Nogay, şarkta ise Özbek devletlerini kurdular. Altın-Ordu devletinin sukutundan, bilhassa Kazan, Astrahan ve Sibiryâ türk hanlıklarının ruslar tarafından istilasından sonra aşağı İdil, Yayık (Ural), Emba ve Garbî Kazakistan'ın step çayları kıyılarından Nogaylar Kafkasya'ya ve Kırım'a, Özbekler de Furgay, İrgiz ve İşim sahillerinden Orta Asya'ya hicret ettiler. Kazakistan'da kalan türkler garpta ve şimalde Moskova çarlığı, cennupta Orta Asya türk hanlıkları ve şarkta Çin devleti arasında mahsur kaldılar. İşte bu türkler yerleşik bir hale gelen soydaşlarından ayrılardan XV. asırda itibaren Kazak umumî ^{Kazak} adı altında ve Uluyüz (Büyük Orda), Orta Yüz (Orta Orda) ve Kişi Yüz (Kişi Orda) hanlıkları halinde üç kola ayrıldılar.

Her hanlığın başında Töre dedikleri Aksüek (ak kemik) yani yüksek tabakadan intihap edilmiş bir han ve her oymağın başında da bir sultan duruyordu. Bunlardan başka, töre tabakasıyla beraber adalet işlerine bakan Biy (bey) 'ler, Aksakallar, Baylar, din işlerini tedvir eden hocalar vardı. 1722 'te Kazaklar Oyrot "Kalmık" ların istilasına uğradılar. Kazak tarihinde "Aktaban-şubruna"= Büyük millî felâket adı ile

maruf olan bu harekete 1758'de , Çinliler tarafından nihayet verilmiş. Oyrotların istilâsı sıralarında Kazaklar garptan Ruslar tarafından da sıkıştırılmağa başlamıştı. Daha XVIII. asrın başlarından itibaren Rusların Kazaklar üzerinde tazyiki kendisini hissettirecek dereceyi bulmuştur. 1717'den 1745'e kadar Ruslar garbî Kazakistan'da yerleşmek için muhtelif kaleler inşa etmekte ^{meşgul oldular} ~~güçlüklerle~~. 1773-75 senelerinde çarlığa karşı yapılan ve Pugaçev'in idare ettiği kıyama Kazaklar aktif olarak iştirak ettiler. Bu devirde Kazakların başında maruf Sarım-Batır duruyordu. 1783 ve 97 senelerinde Sarım Batır hareketi, Ruslara satılmış olan hanların asline muvaffak olmuştu. 1836-38 senelerinde İsatay, Tayman ve Muhambet Utemis , 1836-47'de Kenesırı Kasım umumî kıyam hareketinin başında durdular. Bu mücadele XIX. asrın ortalarına kadar devam etti. 1869-70'te rus hükümeti "Steppleri" ve Türkistan ülkesini idare hakkında "nisamname" adlı ^{yenî bir} karar ile Kazakların esaretini tesbit etti. Bunda sonra bu ülkede en iyi münbit arazinin saptı ve rus kolonisinin tesisine kuvvet verilmiştir.

XVIII. asırda tesis olunan Yayık rus Kazak kolonisi 1914'te Ural ^{Kazakları} ~~Kazakları~~ adı altında 6 milyon dönüm münbit arazi zaptetmiş bulunuyorlar. XVIII. asrın sonlarında teşekkül eden Sibiryaya Rus Kazak kolonisi ^{be} ~~kolonisi~~ beş milyon dönüm arazi işgal etmişlerdi. XIX. asrın ortalarında teşkil olunan Yedi-Su rus Kazakları ^{Kazakları} ~~Kazakları~~ 700.000 dönüm arazi zaptetmiş ^{idi} ~~idi~~. 1905'ten sonra Rusya muhaceret ve kolonize ^{siyasasını} ~~siyasasını~~ biraz daha şiddetlendirdi. Teşkil olunan hususî muhaceret müesseselerinin teşviki ile 1914'te 41 milyon dönüm araziye malik ^{idiler} ~~idiler~~ ~~idiler~~ ~~idiler~~ ~~idiler~~. En münbit ırmak vadilerinde ~~bulunan~~ bulunan bu araziden Kazaklar çıkarılmış ve açlığa mahkûm edilmişlerdi. Bütün bu hareketlere karşı daha 1869-70 'de garbî Kazakistanda kazakların müseklah mukavemeti başlamışsa da Ruslar bunu şiddetle tenkil etmişlerdi.

XIX . asrın ikinci yarısında ^{n. Hilari} Rusya'nın Avrupa kısmındaki türklerde başla-
yan uyanış hareketi ~~ve~~ tesiri altında Kazaklar da kültür sahasında millî
hareketi ~~başlamışlardır~~ başlamışlardır.

Teşekkül eden yeni münevver sümarenin faaliyeti neticesinde yazık
Kazak edebiyatı meydana geliyor. 1905'ten sonra ilk Kazak matbuatı (Kazak
gazetesi 1913 'te ve Aykan mecmuası 1910-15 'te) kuruluyor.

1916 'da bütün Türkistan ile birlikte Rusya'nın tabike kalkıştı-
ğı umumî seferberliğe karşı Kazaklar kıyam ettiler. Kıyam bütün Kazakis-
tan 'ı istila etti. Rus idareleri ve Rus iskan ~~kanu~~ bölgeleri tahrip edil-
di. Bu isyana Turgay eyaletindeki partizanları , 1917 senesinin şubat ih-
tilaline kadar, elde silah olarak tutunabildiler. 1917 ihtilâlinden snra
teşekkül eden milliyetçi "Alaş - Orda" partisi, Rusya esiri diğer türkler-
le birlikte, Kazakların millî kurtuluş ve istiklâli davasına girişti.
Kazaklar 1917 senesinin mayısında Moskova'da devam eden Rus esiri türkler
kurultayında iştirak ederek, Rusya türklerinin millî devlet kurmasını
teklif eden tezi müdafaa ettiler ve o kurultayı müteakip millî devlet
kurmaya bilfiil şuru' eylediler. 1917 senesinin haziran ve temmuzun-
da vuku bulan Kazak kurultaylarında kurulan millî teşkilat Kazakistan'ın
idaresini bilfiil eline aldı. Alaş Orda'nın idare ettiği bu hükümet daha
teşkilâtını kurmakla meşgul iken kızillarla beyazların mücadelesine sahne
oldu.

Bolşeviklerin zaferinden sonra Kazaklar ilk önce Kazakistan,
Kırgızistan, bilâhare Kazakistan adı altında Rusya'ya tabi muhtar bir cüm-
huriyet ilân edildi.

1936 'dan sonra ise, sovyetler birliğine giren müstakil bir
sovyet cümhuriyeti haline getirildi. ³⁾

1) Tafsilat için bk. Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, XXX, sf. 587-
599.

Faydalandığım Kaynaklar:

- Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1930-1931, II, 429-448;
 Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi (Kaimire, 1929-1940);
 A.İ. Levşin, Opisanije Kirgiz Kayşaq'ih ordı i stepey (St. Petersburg,
 1832), ç. 1-3 ; Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, XXX; Voznesenskaya,
 E.A., Plotrovskiy, A.B., Materialı dlya bibliografii po antropologii i
 sr.-az. respublik, L., izd. Akademii Nauk (K J P S), 1927 ; A. Huzin,
 Kirgizı Bukeyevskoy ordı (Antropologičeskiy Mukaxavakay etnologičeskiy
 oçerk), Izvestiya Imper. obşç. lüb. inot. antropologii i etnografii (Mos-
 kova, 1889); Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen,
 s. 350-385; V. Radloff, Obrastı norodnoy Literaturı plemen, Jivuşçih
 v Južnoy turıxtürkskih plemnı; Jivuşçih Sibiri i Dzingarskoy stepi
 (St. Petersburg, 1866-1904).

Genel Kaynaklar:

W. Barthold, İstoriya turetsko-mongolskih narodov (Taşkent, 1928); Velyaminov-Zernov, İstoriçeskiye isvestiya o Kirgiz-Kaysakah i snoçenniyah Rossii so Sredney Aziyuy so vremeni konçını Abul Hayr-Hana (1748-1765), Ufa, 1863, I, II ; Haruzin, A. K Voprosu o nrois-hojdenii Kirgizskogo naroda "Etnogr. Obzor", M., 1895, 26 ; Çulaşmikov, Oçerki po istorii Kirgiz-Kazakskogo naroda v sviyazi sobşçimi istoriçes-kimi sudbami drugih türkskih plemen, I (Orenburg, 1924); M. Tinışpayev, Materialı k istorii Kirgiz-Kazakskogo naroda (Taşkent, 1925) (*Svedeni-ahaltisi haqqındaçı malumat qanlıştır* ya o naselennii Kazakstana ne verma) ; Kuftin, Kirgiz-Kazaki etnologiq oçerki (Moskova, 1926); Potanin, Kazak-Kirgizskiy e i altayskiye preda-niya, legendı i skaski, " Jiv. Storina", 1926, vv. 2-3; A. Zatayeviç, 1.000 pesen Kirgizskogo naroda (Napevi i melodii), red. A. Kastalsko-go (Orenburg, 1925); Baronov, S.F., Bukeyhan, A.N. i Rudenko, S.I., Kazaki Antropologiqeskiye oçerki, sb. II, pod red. S.I. Rudenko, L. izd. Akad. Nauk SSSR, 1927; A.N. Doniq , Narodanaseleniye Kazakstana (Kızıör-da, 1928; S.I. Rudenko, Materialı po antropologii Kazakov, L. izd. Akad. Nauk, 1928; Bolşoy Altay, Sbornik Materialov po probleme kompleksu izuçe-niya-İrtışsk. rayona (Red. Kollegiya : A.İ. Samoyloviç, V.A. Obruçev, İ.A. Barışmikov i dr.) L. Akad. Nauk SSSR, 1937; Aynı, T. II.-III (voşli v trudi Kazakstanskoy bazi Akad. Nauk SSSR) (Red. Kollegiya : Andronnikov, Samoyloviç, Arhangelskiy i dr); S.D. Asfendiarov, İstoriya Kazahstana (*bu evli zamandan ib, baren*) (*stunovay qut vremen*), I (Alma-Ata - Leningrad, 1935); Proşloye Ka-zahstana v istoçnikah i materiłah..., pod. red. S.D. Asfendiarova 1/2

P.A. Kunte, Sb. I, (Alma-Ata - Moskova, 1935) ; Rossiya, Polnoye Geogr. opisaniye našego otečestva..., izd. A.F. Devniena, SPB, XVIII. - "Kirgizskih Kray", 1903, XIX - "Turkestanskih Kray" sostavil V.I. Masalskih, 1913; Valihanov Çokan, Sobr. soç., SPb., 1904; A. Divayev, Sborn. Kazak-kih skazok i bilin, Trudi ob-va izučeniya Kirgizskogo Kraya, vip. III ~~Казакская~~ (Orenburg, 1922, 1924-29); ^{Kazakça} ~~Ha-kazahs-yas.~~ : S. Mukanov, Kazah Kazahskaya literatura XX veka, ç.1, Kizil-Orda, 1932 ; S. Seyfullin, Kazahskaya literatura feodalnogo perioda, 1932; A.V. Zatševič, 1000 pe-^{er}sen Kirgizskogo naroda, Orenburg, 1925 (~~Первый капитальный труд в области~~ ^{Kazak müziği hakkında en eski eserdir} K., muzeki; Zdesukazana staraya liter.); Zatševič, 500 Kazahskih pesn i Külyev, Alma-Ata, 1931 ; Bugoslavskiy, Novoye v oblasti muzikalnoy kultury sovetskogo vostoka, v jurn. "Peçat!i revolütsiya", Moskova, 1925, kn. 7 ; T.Ş. Şonanov, Samouçit'el Kazakskogo yazıka dlya russkih, 4 izb., Kizil-Orda, 1929 ; Kemengerov i dr., Kazaksko-russkiy slovar, pod. red. Kemengerova (Moskova, 1926) ; P. M. Melioranskiy, Kratkaya grammatika Kazak-Kirgizskogo yazıka, ç. 1-2, SPB, 1894-1897 ; S. Dudin, Kirgizskiy ornament, "Vostok", Moskova- Leningrad, 1925, N 5; Dudin, Kovroviye izdeliya sredney Azii, v kn. : Sbornik muzeya antropologii i etnografii Akademii Nauk SSSR, VII, Leningrad, 1928 ; Karutz. R., Unter Kirgisen und Turkmenen (Leipzig, 1911) ; I. Prichard, Naturgeschichte des Menschen Geschlechts-deutch von R. Wagner u F. Will- Leipzig - 1845 ; Ch. de Ujfalvy de Mezö-Kövesdx, Le Kohistan le Ferghanah et Kouldjaj Le Sur-Daria, Resultats anthropologiques d'un voyage en Asie centrale, 1878, 1879, 1880 ; Zeland, N., Kirgizi-etnologičeskiy oçerk, Zapad.-Sib. otd. Imp. Russ. Geogr. ob. kn. VII-vip. II, 1885.

K I R G I Z L A R

Radloff'un tasnifine göre, dil bakımından şimal-i garbî grupuna mensup olan Kırgızlar, yanlış olarak, Kırgız-Kazan adı verilen Kazaklardan tefrik için, vaktiyle ^{bu} Kara-Kırgız denilmiştense de bunlar kendilerine Kırgız adını vermektedirler. ¹⁾ Çinliler bunlara "Kli-ki-tas" (Kırgız) ve "bo-lu-te" (kadim bo-lu veyahut bu-lu) adını vermektedirler. Ebûlgazi Bahadır Han Kırgızların, Oguz Han 'ın oğullarından biri olan Kırgız 'den geldiklerini söyler. Bizans imparatoru Justinian II. tarafından 569 senesinde Gök-türklerin hakamına gönderilen elçi Zemorkın, ayrılırken hakandan Herhis (Kırgız) boyundan hediye olarak bir köle aldığı malumdur. Bu isim Orhun âbidelerinde de tesadüf edilir. ³⁾

Kırgızların oturdukları yerler, Issık-Göl havzası, Tekes ırmağının yukarı mecrası, Çu ve Talas vadileri, Çin hudutları dahilinde Tyançen 'in cenup yamaçları, Tarım ırmağının yukarı mecrası, Pamir yaylası ve Sarı-Göl sirtleridir.

İdarî ve siyasi taksimat bakımından Kırgızlar esas kitleleri itibariyle Kırgızistan cumhuriyeti dahilinde yaşasakla beraber, kısmen Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan cumhuriyetlerinde, kısmen de şarki Türkistan'da; Afganistan 'da ve şimalî Hindistan 'da oturmaktadırlar.

1936 'dan itibaren müstakil bir cumhuriyet haline getirilen Kırgızistan ²⁾ 196.700 km. araziye ve 1935 sayımına göre, 1.366.000 nüfusu ihtiva etmektedir, ki bu nüfusun 18,2 % rus ve Ukraynalı olup mütebaki

1) Entsk. Slovar, XXIX, 101

2) Levin, Opisanije Kirg.-Kaz....., s. 4.

3) N. Orkun, Türk yazıtları, (İstanbul, 1941), IV; [qirgiz].

türklerdir.

Kırgızistan arazisinin ^{şimalinden} Kungey, İli arkası ve Kırgız dağları, Cenub-i garbiden Fergane dağları, cenub-i şarkiden Kağgar Tav ve Kok-Şaal dağları ile muhat olan kısmı, en aşağıya 1200 m. irtifainde yüksek dağlık bir bölge teşkil edip, jeoloji bakımından çok mütenevvidir. Tiyanşan'ın şimalinde, Çu ve Talas vadilerinde ve Fergana'nın eteklerinde 400-500 m. irtifada nisbeten çok az olan düzlükler Kırgızistan'ın ova kısmını teşkil eder. Kırgızistan'ın dağlık kısmı, vasatı 4-5000 m. irtifainde ve ekseriya muvazi olarak uzanan bir çok dağ sırtları ile doludur. Bu sırtlar arasında yüksek ovalar vardır. bu sırtların arasındaki ovalar ve dağ yamaçları taş kömür v.s. madenlerle zengindir. İrmaklar ekseriya, bu ovalarda sakit aktıkları için nakliyata elverişlidir. Koğkar, Cıngol, Susamır, Büyük Keman, Atbaş, Karakoyun, Aksay, Togus Toroy, Alay, Taragay ve Yukarı ^{ırmakları} Narın, iyi teşkil edildiği takdirde, mükemmel bir nakliyat vasıtası teşkil ederler. Ovaların darlaşıp boğaz haline geldikleri yerlerde bu ırmaklar karakterlerini değiştirip nakliyata gayri müsait bir hale gelirler.

Kırgızistan mütenevvi iklime maliktir. 3800 m. yüksekliğinde olan şimal kısmı ile 4100 m. yüksekliğindeki cenup kısmı nebatattan mahrum olup iktisadî bir kıymeti haiz değildir. Bu irtifadan şimalde 2500 m. kadar, cenupta ise 2800 m. kadar olan saha otlak ve çayırılık bir bölge teşkil eder. 2500-2800 metreden aşağıda olan sahada ziraatle iştigal edilir. ve buralarda pancar, mısır, pirinç, tütün ve cenup memleketlerine has meyvalar yetişir. Fergana kısmında ise pamuk dahi ekilmektedir. Akar suları Sır-Derya (Narın, Kara-Derya v.b.), Çu, Talas, Amuderya ve Kızıl-Su, Issık Göl, Tarım (Sarıcas, Uzengegüş, Aksay), Balhağ ve Çatır Göl havzalarına mensuptur. Bu ırmaklar dağlık mütakadan şiddetli şelâleler halinde çıktıkları için seyr-i sefaine müsait değildir.

Maden bakımından Kırgızistan çok zengindir. Memleketin topografyası madenlerin işletilmesini zorlaştırmaktadır. En çok taş kömür mevcuttur ki miktarı 2 milyon ton tahmin edilmektedir. Kömürden sonra petrol, radium, civa, sülme, kükürt, mişyak, indium isminde kimyevî bir madde ve içinde büyük miktarda kalay bulunan kurşun madenleri keşfedilmiştir.

Kırgızlar ikili uruk bölünüşüne göre Ön kol ve Sol kol uruklarına ayrılırlar. Ön kollar Tagay, Edigene İçkilik ve Monguş gibi uruklara ayrılmaktadır. Bunların oymak taksimatı şöyledir : Tagay urugu : Bugu, Sarı Bağış, Soltu-bağış, Cirik, Sayak, Bassız ve Çün-bağış. Edigeneler : Budi, Bargı, Ülgeki, Kara-bargı, Kökçe-oğlu, Elçi-Bek, Bartlar, Sabay, Curu, Arday, Menak, Bakkal ve Kökçi'den; İçkilikler : Kadirça, Kandı, Nayman, Tagrit, Kisek, Urgan, Töles ve Kıpçaklardan; Monguş urugu da : Kudagaçın, Cepalak, Töleygen, Cuvuş, Cel-celdi, Sarlar, Saray, Kök-Catık, Sokulak, Teyni, Erke-Kaşka ve Mongul oymaklarından ibarettir. Sol Kollar : Sarı, Kuşçı, Mündus, Kırk oğul, Murad Ahi Togayberdi, Mündi, Töntürt, Kölpeş, Tazanay ve Kartal gibi uruklara ayrılırki bunlar da : Beş Kabak, Maşak, Kelday, Uzun-But, Alakçın, Satıkay, Olcaçi, Börkimek, Boşmoyun (Murad Alilerin), Kenceçiğer, Bolasürü, Nazar-Bek, Gustan (Togay Berdilerin), Bülük-Tal, Sekav, Oğutur, Kaşka-Taman, Kızıl Kulak, Balıkçı, Colde-Cakşı (Mündilerin), Kitay, Kuşçı ve Çuvaş (Karatalların), gibi oymaklara bölünmektedir.

Mongol ve Tarih

Eski Kırgızlar etnik bakımdan Orta Tiyang'an'ın Uşun ve Türk-
 giş türklerine yakın bir camia olmaşlardı. Eski zamanlarda bunlar Aral
 gölü ile Hazer denizinin şimalinde, şimdiki Tobul ve Başkırdistan hu-
 dutlarında oturuyorlardı. Milattan önceki III. ve I. asırlarda bura-
 lar da bulunuyorlardı ve Gian-Gun adı altında müstakil bir devlet teşkil
 etmekte idiler. Milattan önce II. asırda Hun türkleri tarafından
 istilâ edilerek büyük Hun devletinin garp bölgesini teşkil ediyorlardı.
 Daha o zamanlarda Kırgızların bazı bölümleri şarka gelerek Yenisey hav-
 zesında yerleşmişti. Bunlar hakkında Orhun abidelerinde malûmata malikiz
 ve ~~yasaları ile yazdıklarını~~ ^{ünik harfler kullandıklarını} biliyoruz. Bu yazıyı m. IV. ve V. asırlar-
 da memleketlerine gelen Türgiş türklerinden öğrenmiş olduklarına itti-
 mal veriliyorsa da Barthold bu Orhun yazılarını Kırgızların kendileri
 ile beraber garptan getirdiklerini ileri sürmektedir. Kırgızlar daha pek
 eski zamanlarda türk şaman^ı v.s. türk an'anelerine pek bağlı olmaşlardır.
 Orhun yazılarında gördüğümüz türk takvimi daha önce, Kırgızlar tarafından
 kullanılmış olduğuna dair Çin kaynaklarında malumat bulmaktayız. M. V.
 asırda Kırgızlar Hakas umumî adı ile şimal-i şarki Asya'da büyük bir dev-
 let teşkil ediyorlardı. 758 senesinde Hakas devleti Uygurlar tarafın-
 dan istilâ edildi. VIII. asırda çinliler, onların arkasından araplar
 Türkistan'a girerek diğer türklerle birlikte Kırgızları da kendilerine
 tâbi ettiler. Karahanlılar devrinde bu türkler, arapların ve Saman-
 oğullarının hakimiyetini yıkarak Maveraânnehr'e hakim oldular. O devir-
 de bunların merkezi Çu ırmağı vâdisinde bulunan Balasagun şehri idi.
 XIII. ~~asırda~~ asırda Kırgızlar büyük Moğul imparatorluğuna ve bu imparatorlu-
 ğun parçalanmasından sonra Çagatay devletine dahil oldular. XIV. asrın
 sonunda Moğulistan'da teşekkül eden Oyrot birliğine dahil oldular.
 XVII. asrın başlarında, merkezleri İli ırmağının yukarı mecrasında,

bugünkü Kälca şahrinden şehrinin yerinde bulunan kuvvetli Cungar devletine dahil idiler. XIX. asırda Hokand hanlığının teçekkülünden sonra Kırgızlar bu hanlığın hakimiyeti altına girdiler.

Kırgızların Ruslarla temasları da o tarihlerde başlar. 1847 tarihinde ruslar, Kapalskaya adlı ilk kolonilerini kurdular. 1854'te Alma-Ata mahallinde Vernay adı altında ikinci ^{bir} rus müstahkem kalesi tesis edildi. 1860'ta ruslar bütün şimalî Kırgızistan'ı işgal ettiler. Biraz daha sonra, yani aynı sene içinde, ruslar Issık Göl havzasında Pişpek ve Tokmak kalelerini aldılar. Ve bütün aldıkları yerlerden Yedi-Su (Semireçye) vilâyetini kurdular. Kırgızların diğer kısmı Sır-Derya ve Fergana eyaletlerine ithal edilmişlerdi. Kırgızistan'ın cenup kısmı Hokand hanlığının istilâ tarihi olan 1876'da zapt edildi. Bu kısmın istilâsı ruslara çok pahalıya mal olmuştu. Kırgızlar çok şiddetli mukavemet etmişlerdi.

Bu mukavemeti Kırgızların Alay kiralığı ve onun oğulları idare ediyorlardı. Kırgızların mağlubiyetinden sonra Rus muhaceret ve kolonizasyonu şiddetle devam etmiştir. 1913 senesine kadar Kırgızların elinden alınıp ruslarla iskân edilen münbit arazi 4,5 milyon hektarı buluyordu.

Bu kolonizasyon siyaseti Kırgızların azalmasını mucip olmuştur. Yalnız 1903 ile 1913 arasında Kırgızların nüfusu 10 % azalmıştır. Aynı senelerde münbit arazi ve çayırlarını kaybeden Kırgızların sürüleri de 30 % nisbetinde bir azalma göstermiştir. Tabiidir ki böyle bir vaziyet içerisinde hilkaten cengâver olan Kırgızlar mücadeleden vazgeçmeyeceklerdi.

1898 de vuku bulan ve Endican isyanı adı ile maruf bulunan, maruf kıyanın esas unsuruna Kırgızlar teşkil ediyorlardı. 1916 'da baş veren ve büyük rus ihtilâline kadar devam eden Kırgız isyanı ruslar tarafından şiddetle tenkil edilmekle beraber Kırgız millî hareketi tarihinde ehemmiyetini muhafaza etmektedir. İsyân Pişpek, Pirgeval, Narın ve Evliya-Ata

mintakalarında başlamıştı. Şiddetle tenkil edilen bu kıyam neticesinde Kırgızlar nüfuslarının 40 % ve hayvanlarının 70 % ini kaybetmişlerdi. Canlarını kurtaranların çoğu da Çin' e muhaceret etmişti. Rus ihtilâlin-den sonra (1917 mart) memleketlerine dönen Kırgızlar "Şura-yı İslâmiye", "Alaş Orda" ve Puhara" adları altında muhtelif siyasî cemiyetler teşkil ederek Kırgızların hürriyet ve istiklalleri için mücadelelere girmişlerdir.

1918 başlarında hakimiyeti hemen hemen ellerine almış olan Kırgızlara karşı bolşevikler ihtilâl çıkardılarsa da, tenkil edildiler. 1918-18 ve 1920 - 24 seneleri Kırgızların Bolşeviklere karşı müsellâh mücadeleleri ile geçti. 1924'te kıyanları tamamıyla tenkil edilmiş olan sovyet hükûmeti Kırgızistan'ı muhtar bir eyâlet, 1926'da muhtar bir cumhuriyet, 1936'da ise müstakil bir cumhuriyet ilân etti.

Faydalandığım Kaynaklar:

Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen, Jivaya storina, VI; Entsiklopedičeskiy Slovar, XXIX; Levşin, Opisanije Kirgiz Kaye saq'ih ord i stepy (Petersburg, 1832), 16III; N. Orkun, Türk yazıtları (İstanbul, 1941), IV; Z.V. Togan, Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi (Kahire, 1939-1940), Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, XXXII, 362-389; Radloff, Obraztsı narodnoy literaturı severnih türkskih plemen (Petersburg, 1885), V.

Genel Kaynakları

Kirgiziya, Trudi pervoy konferentsii po izuçeniyu proizvoditelnih sil Kirgizskoy A S S R, Leningrad, 1934 (sm. podrobnyy spisok literaturı)
 Materialı po geologii i geohimii Tyanganya, ç 1-V, Leningrad, 1930-35;
 Saharov, M.G., Osedaniye koçevih i polukoçevih hozyaystv Kirgizii, Moskova, 1934;
 Valihanov, Soçineniya, izdaniye pod redaktsiyey N. Veselavskogo (Petersburg, 1904); Trudi Kazahskogo instituta natsionalnoy Kulturi, I, Alma-Ata - Moskova, 1935;
 Zatayeviq A.V., 250 Kirgizskih instrumentalnih p'yes i napevov, Moskova, 1934;
 W. Barthold, Kirgizi (İstoriçeskiy Oçerki) Frunze, 1927;
 Riskulov T.R., Kirgizistan, Moskova, 1935 .

Ö Z B E K L E R

Özbek kelimesi, etimoloji bakımından hakikî veyahut asıl bey manasını ifade eder. Has isim olarak bu kelimeye daha XII. asra ait eserlerde tesadüf edilmektedir¹⁾. Bu kelimenin büyük bir camiaya alem olması XIV. asırda, Altın-Orda hükümdarlarından Özbek Han zamanında ve onun adına izafeten vuku bulmuştur. İlk devirlerde Çagatay ulusundan tefrik için, Cuci ulusunun şark kısmına verilmiş olan bu ad 1313 'den 1342 'ye kadar 30 sene hükümet sürmüş olan ve bu mintaka türklerini islâmiyete ithâl eden Özbek Han'dan sonra, bilhassa, umumî camiadan ayrılıp kendilerine Kazak ismini verenlere karşı Ebül Hayr Han'a sadık kalanların umumî unvanı haline gelmiştir.²⁾

İslâmiyetten önce Özbeklerin de dahil bulunduğu Beş-ti Kıpçak yahut Cucu ulusuna "Toğmak" adı verilmiştir. Ebül Gazi Behadır Han'a göre Hiva Özbeklerinde "Toğma", Başkırtlarda "Tuvma" ve Cevdet Paşa'ya göre de Nogaylarda "Tokma" kelimesi, aslı ne nesebi belli olmayanlara, suç işlediği için esir olarak satılanlara deniliyordü ve bu da islâmiyeti kabul etmemiş olduklarından ileri gelmekte idi. Bizzat Cuci ulusunun bu adı kullandığı malum değildir. Barthold'a göre Orta Asya'da bir kavim ismi olmak itibariyle Özbek veyahut Özbek Ulusu, Çagatay ulusundan ayırd edilme için kullanılırdı. İlk çağlarda "Toğmak" kelimesinin yerine konup bütün Cuci ulusuna şamil olan bu ad bilâhare Özbek, Kazak, Nogay ve Başkırt kabilelerinin birbirinden ayrılmasından sonra, yalnız bunlardan birisine inhisar etmiştir.³⁾

---

1) Entsk. Slov., s. 608.

2) Aristov, Zametki....., s. 320 v.d.

3) Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkistan ve yakın Mezisi,

Armañkatalar

Özbekler bugün Türkistan'ın orta kısmında ^{Özbekistan adı ile} ip-tidağa muhtar bir ülke sayılırken, 1924'ten itibaren Sovyetler birliğine dahil cumhuriyetlerden biri olup, müstakil bir devlettir. Cumhuriyetin me-sahası 176.774 km. ² olup, 1926 sayımına göre 4.417.061 nüfusu ihtiva et-mektedir. Bu nüfusun 72,4 % ü Özbek, 11,1 % i tacık, 3 % ü Kazak, 1,8 % i Kırgız, 0,8 % i Uygur, 1,06 % türkleşmiş araplar, 4,4 % ü rus, 3,3 % ü sair yerli aşiretler, 1,6 % sı da yabancılardır ki, bu hesaba gö-re türkler 84 % teşkil ederler. Özbekistan Orta Asya arazisinin 19,1 % i ve nüfusunun da 63,4 % ünü ihtiva etmektedir. Çıralık devrindeki Türki-stan Ülkesinin Mavera-ı Hazer, Semerkand, Fergana, Sır-Derya ve Yedisu eyaletlerinden ve aynı zamanda sabık Buhara ve Hiva hanlıklarından ayrı-lan topraklar üzerinde kurulmuştur. Başşehri Taşkent'tir.

Özbekistan dağlık ve ovalık olmak üzere iki topografik manzara arzeder. Bu ikilik ahalinin maişet tarzına da tesirden geri kalmamıştır. Tarlaları kolayca sulamak mümkün olan dağ eteklerinde ve dağlardan uzak bulunan su boylarında oturan ahali çiftçilik ve balıçlıkla iştigal ederler. Dağlardan ve akar sulardan uzak mntekalarda yaşayan ahali hayvan sürüleri beslemekle iştigal eder. Burada ırmaklardan ve çaylardan açılmış olan arıklar (kanallar) memleketin iktisadiyatında mühim rol oynamakta-dır. Dağlardan giddetle akan bu ırmaklar kendilerinden ayrılan arıklar yüzünden bir yelpaze halini alarak tarla ve bağları suladıktan sonra kum çöllerinde keybolup giderler. Bu arık usulü çok eski olup yerli ahalinin kendi eseridir. V.İ. Masarskiy'e göre (Rossiya) bu arıkların bazıları gayet büyük olup onlarca kilometreye hayat verici su götüren birer damar-dır ki bunu yaratanlara karşı derin bir hürmet hissi duymamak kabil değil-dir. Sır-Derya'ya teşkil eden Narın ve Kara-Derya ormanları ve Ser-Derya'nın sağ kolunu teşkil eden Çirçık ırmağı Özbekistan'ın sulama işinde bü-yük bir rol oynarlar. Narın'dan üç büyük arık ayrılmıştır ki bunlar için-de Nemengan vadisini sulayan Yeni Arık'ın uzunluğa 100 km. den fazladır. Kara-Derya'dan 50 kadar arık çıkarılmıştır ki onlar içinde "Şerihan-Say" Yeni-Arık'tan da uzundur. Ondan sonra "Endican-Say" geliyor ki "Şerihan-

Sayⁿ ile birlikte Fergane ovasının en büyük arıkıdır. Çarçık ırmağı 45 arıka su verir. Bunların en büyükleri 75 km. uzunluğunda olan Şah arıka ve Taşkent sahasını sulayan Yüz-Su arıkıdır. Zerefşan ırmağından 85 arık çıkarılmıştır. Kaşka-Derya havzasında ve Amu-Derya'nın sağ kollarında da gayet geniş sulama şebekesi vardır. Bu arıklar yalnız tarla, bağ ve bahçeleri sulama için değil, değirmenleri ve imalathaneleri işletmek ve dağlık bölgelerdeki ormanlardan ağaç akıtmak için kullanılır.

Özbekistan'ın en sulak kısmı Fergane eyaletidir. Bu ülkenin en çok yetiştirdiği hububat buğday ise de, son zamanlarda bilhassa pamuk yetiştirmeğe ^{de} ehemmiyet verilmiştir. Özbekistan'ın köy iktisadiyatında arpa, darı, piring ve hayvanlara yedirmek için Çuharı adını taşıyan bir nevi yem yetiştirilir. Bunlardan başka, yağ istihsalı için Küncüt yetiştirirler. Pamuk tohumundan da yağ istihsal edilmektedir. Burada Seklur ve Buyan adını taşıyan boya otları da yetiştirilmektedir. Son zamanlarda Özbekistan'da şeker pancarı da yetiştirilmektedir. Özbekistan'da zerzevat bahçeciliği, bostancılık ve meyva bahçeciliği oldukça inkişaf etmiştir.

Hayvancılık bakımından Özbekistan bilhassa koyun ve at beslemekle maruftur. Boynuzlu, iri hayvanlar bilhassa sütleri ve güçleri için beslenir. Meşhur karakul (astraga) koyunların en marufudur. Özbekistan'ın dağ, göl ve togay denilen çayır olmak üzere üç nevi ormanları vardır. Burada balıkçılık ve avcılık da inkişaf etmektedir. Su boylarında kaz, ördek, kuğu v.s. ^{gibi} kuşlar, dağ geçitlerinde ^{ise} ayılar, kurtlar, tilkiler, çakallar, yabani keçiler, keklikler, çayır ormanlarında ve kamaşlıklarda yabani domuzlar ve kaplanlar boldur. Özbekistan tuz, petrol, taşkömür, bakır, kükürt gibi maden itibariyle de zengindir.

1903 senesinde Özbekistan'da 300'den fazla pamuk tasfiye fabrikası vardı. Bunlardan başka Fergana'da 11, Sır-Derya ülkesinde 15, Semerkand ülkesinde 9 deri fabrikası mevcut idi.

İçtimai teşkilât bakımından Horoğhin Özbeklerin kol veyahut "baul" larının sayısını 92'ye çıkarıyor. Bundan daha evvel Hanikov yerli bir kaynağa dayanarak bu rakamı 97 'ye kadar çıkarmıştır. Sobolyev bu kolları bir çoğunun oturdukları yerlere göre adlandırılmış olduklarını iddia etmektedir. Mangıt, Ming, Kıpçak, Nayman, Türkmen yüz, Karakalpak, Kenegiz, ve başkaları gibi daha büyük kollar daha geniş sahalara yayılmış olup, kendi isimlerini muhafaza etmişlerse de bunların birçok soyları, ekseriya ayrı adlar alarak müstakil bir kol haline gelmişlerdir.

Özbeklerin Zerefşan vadisinin yukarı kısmında yaşayan kolları hakkında en mufassal malûmatı A.D. Grebenkin vermiştir. Grebenkin^{ile}'in Horoğhin kadar olmamakla beraber, bütün Zerefşan vadisini ve Hocent ile Cızak havâlisindeki bütün Özbekler hakkında malûmatı Radloff'ta görüyoruz¹⁾. Bu malûmata göre Özbekler şöyle taksim olmuşlardır : 1- Kitay-Kıpçak, 2- Kirk-men-Yüz, 3- Kanglı, 4- Nayman, 5- Ming, 6- Kenges, 7, Mangıt, 8- Masit, Yabı ve Tama ki heyet-i umumiyeleri ile Uç-ru adlanıyorlar, 9- Saray, 10- Barkut, 11- Allat, 12- Behrin, 13 -Bataş.

Menşel

Bugünkü Özbekler Ebül Hayr Han'ın torunu Şiban Han'ın zamanında (XV. asırn sonu ve XVI. asrın başları) ve onun kumandası altında Türkistan 'ı Timurlulardan aldıktan sonra, hem siyasî teşkilât bakımından, hem de etnik itibarıyla, aynı ad altında yeniden meydana çıkmışlardır. Bu Özbekler Kazaklar içinde kalan türk boylarından ibaret olmakla beraber, kendi içlerine Cucu ulusunu teşkil eden yerli moğulları ve şimal-i şarkî türklerinin ahfadını da almış ve Türkmenistan'a yerleştikten sonra, oradaki türk kabileleriyle de karışmak suretiyle yeni bir etnik camiâ haline gelmişlerdir. İçlerinde mevcut olan kabile teşkilâtındaki boy isimlerinin diğer türk kabilelerindeki aynı olması bu karışmanın bir neticesidir. Şiban Han'ın kumandası altında gelen ve Sır-Derya ve Maveraünnehr'de yerleşen bu türklerin burada bulup içlerine aldıkları yerli türkler, vaktiyle Çagatay ulusunu teşkil edip, nisbeten yüksek bir kültür seviyesine maliktiler. Bunlar ilk önce yeni gelen göçebe türklere karşı vaziyet aldılarsa da, Şibanlıların siyasî hakimiyetleri kuvvetle yerleştikten sonra, onlara karışarak bugünkü Özbek türkçesinin teşekkülüne de sebep olmuşlardır. Bu etnik-kültür kaynağması türk olmayan iranî unsurları da içine almış olduğundan, yeni camiaya intisab edenler arasında bunları da görüyoruz. Bu asimilasyon hareketi o kadar kuvvetlidir ki Lepin gibi müellifler, Sart tabirinin artık kullanılmamasını teklif etmektedir. Aristov ise Sartların Özbeklerden tefriki için geçici ve sırf sosyal bir alâmet olan kabile örfünü ileri sürmektedir (Entâ. Slovar, s. 609).

Vambery Özbeklerin fârik vasıflarını onların siyasî hakimiyetlerinde aramak icap ettiğini ileri sürmektedir. Onun kanaatine göre asıl Özbekleri Şiban Han ile beraber Türkistan'a gelip, Sart, Tacık ve diğerleriyle nisbeten az karışmış ve son üç asır müddetince diğerleri üzerinde hakimiyet-

lerini muhafaza etmekte olanlar içerisinde aramak lâzımdır. Bu bakımdan safiyetlerini daha çok muhafazaya muvaffak olan Özbekleri eski Harezmi hanlığında, Maymene ve Şehrisabz'de buluyoruz. Buhara ve Hokant'ta bu safiyet nisbatı azalıyor.

Tarih

Harezm hanlığında Amu-Derya'nın bütün sol sahili tamamıyla Özbeklerle meskündür. Şiban Han'ın ve onun oğullarının idaresi altında Türkistan'a gelen Özbekler kendileri ile beraber Mâveraünnehr ve Harzem'e Cuci ulusundaki bütün mâesese ve teşkilâtları ile beraber gelmişlerdi.¹⁾

1500 senesinde Özbekler Buhara'ya zaptettiler. Özbekler ondan sonra Timur oğullarının birbirleriyle uğraşmakta olan son mâeselerini devirerek Türkistan'da bir Özbek devleti kurmağa muvaffak oldular. Bu devlet sonraları Buhara ve Hiva hanlıkları halinde asırlarca payidar oldu. İlk devirlerde Semerkend payitaht olarak kalmıştır. Şiban oğullarından Ubeyd Allah Mahmud (514. 1539) ve Abdullah b. İskender (514. 1598) zamanında devlet merkezi Buhara'ya nakledildi. Ve bunlar sayesinde Buhara hakikî bir fikir ve siyaset merkezi haline geldi.

Daha XVI. asırdan itibaren Orta Asya ile Rusya arasında devamlı bir münasebet tesis edilmişti. XVII. ve XVIII. asırlarda Tobol bölgesine kadar ilerleyip, buralarda koloniler kurmuş olan ruslar bütün Orta Asyalılara Buharatsı (buharalılar) adını veriyorlardı. Buhara hanlığının en parlak devri 1645-1680 senelerinde hükümet süren Abdülaziz Han zamanıdır. Onu takip eden hanlar memleketin vahdetini temin edemediler. 1740'da burası Nadir Şah tarafından zaptedildi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra devlet idaresi Mangıt-oğullarının eline geçti. Nasrullah zamanında (1827-1860) Buhara hanlığı hudutlarını genişleterek Merv, Belh, Zerefşan, Amu-Derya vadisi ve Hokant hanlığı da dahil bütün Maveraünnehr, bir hükümdar elinde birleştirilmişti. Nasrullah'tan sonra tahta oturan Müzaffereddin devrinde (1860-1885) ruslarla fi'li mücadele başladı. Sır-Derya ırmağının aşağı mecrasında yerleşmeğe muvaffak olan ruslar buradan Türkistan'ın içlerine kadar ilerliyorlardı. Han rusların ilerlemesine mani olmak için

1) Zeki veliti Togan, Bugünkü Türkistan.....

birçok savaflara girmiŝti ise de 1868 'de mağlûp oldu. Bu mağlubiyet üzerine memleketini terk etmek isteyen Muzaffereddin Han Rusya tarafından bırakılmadı ve yarı müstakil bir hanlık halinde Buhara hanlığının idaresi yine ona verildi. Hatta bu hanlığın arazisi komşuları hesabına genişletildi.

Buhara'dan sonra 1873 'te Hiva ve 1876 'te Kokant hanlıkları da ruslar tarafından istilâ edildi. Türkistan Rus ihtilâline kadar bu vaziyette kaldı . 1917'den sonra Kokant'ta, Buhara'da ve Türkistan'ın diğer yerlerinde millî bir devlet kurmak teşebbüsü yapıldı ise de, ruslar tarafından ekim bırakıldı.

Bolşeviklerin zaferinden sonra Özbekistan orta Asya'da muhtar bir ülke ilân edildi ve 1924'te, Türkistan etnik bölgelere ayrılırken, Özbekler Sovyet cümhuriyetleri birliğine dahil bir devlet haline getirildi.

Faydalandığım Kaynakları:

Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti, Jivaya Storina, VI God, (Petersburg, 1896), s. 420-428, Entsikloped. Slovar (Petersburg, 1902), XXXIV, s. 608-610; Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi, (Kahire, 1929-1940); Türk yurdu, IV, nr. 20, 1926, seri 2; 1927, V, nr. 29; İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, 1944), II, 761-777.

Genel Kaynaklar :

Vasbery, Das Türkenvolk (Leipzig, 1885); Radloff, Aus Sibirien (Leipzig, 1886); Yavorskiy, Puteşestviye russkogo posolstva po Afganistanu i Buharskomu hanstvu v 1878-79 gg.; Kuznetsov, O Hivinskem hanstve (1896); Uyfalvi, Le Konhistan, Le Fergana et Kouldja (Leipzig, 1884); Smirnov, Sir-Derye'inskaya oblast (1887); Mirav'yev, Puteşestviye po Türkmeniye i Hivu (Moskova, 1882); Opit medintsiskoy geografii i istatistiki Turkestana (1889); Kretkiy oçerk o nauçnoy Komandirovke v sredniyü Aziyu, ispolnennoy letom 1894 goda, Odessa, 1896 goda; Nalivkân, Kratkaya istoriya Kokanskogo hanstva (Kazan, 1885).

T Ü R K M E N L E R

Dil tasnifi bakımından; Anadolu ve Azerbaycan ile birlikte, Türkçenin cenub-i garbî grubuna dahil olup Hazer denizinin doğu sahilinde; Kübet dağ, Kara dağ ve Badgis 'ın şimalindeki sahalardan ve Amu-derya kıyılarında yaşayan Türkmenlerin adları muhtelif şekillerde izah edilmektedir. Bazılarınca "türk" ve farsça "manend" kelimelerinden teşekkül edip "türke benzer" manasını ifade ettiği iddia edilen bu kelimenin asıl menşei için IX. Ve X. asırların eseri olan bugünkü farsçaya tekaddüm eden eski farsçada "manend" kelimesinin mevcut olup olmadığını, mevcut ise hangi manaya geldiğini araştırmak i_cap eder. Buna mukabil türkmen kelimesinin balis türkçeye olduğunu ve "ben türküm" manasını ifade ettiğini ileri sürenler de vardır. Üçüncü bir iddiaya göre Türkmen kelimesi aslında "türk" ve "kusan" kelimelerinden teşekkül etmiştir. Vambery'ye göre "men" yahut "man" türkçede topluluk gösteren kelime kuruluşuna yarayan eklerdir. Ve bu türk kavmi türklük demek olan türkmen adını almakla, diğer türk kavimleri arasında bir nevi mümtaziyet sahibi olduklarına göstermek istemişlerdi. Jean Deny'ye göre ise türkçede "men" ve "man" ekleri augmentatif yani küçülmenin aksi olarak büyültme ve çoğaltma gösteren kelimeler teşkiline yarar.

Türkmenlerin oturmakta oldukları bölge yalnız rus idaresinde olan Türkistan kısmında, 500.000 km. ² genişliğinde bir sahadır. Bunun haricinde İran ve Afganistan'ın Türkmenistan'a hemhudut olan kısmında ve şimalî Kafkasya'da da Türkmenler yaşamaktadır.

(1)

Türkmenlerin nüfusunu Galkinw 1869'da 1.750.000 olarak tahmin etmiştir. 1885'te Afganistan'da ve İran'da 100.000 kadar Türkmen bulunduğu tahmin edilmiştir. 1924'ten itibaren Türkmenistan Sovyet Cumhuriyeti adı ile müstakil bir devlet haline getirilen rus idaresindeki Türkmenlerin yurtlarını cümptä İran ve Afganistan; şarkta Özbekistan, şimalde Kazakistan tahdit etmiştir. Cümptä ise onu Azerbaycan'dan Hazer denizi ayırıyor. Bu saha içerisinde 1.254.000 nüfusun 82,5 % türkmen, 7,5 % rustur; şimalde cümhuriyetin baş şehri Aşhabad'dır. Diğer şehirlerden en marufları Kızıl-Su, Merv ve Çarçuy şehridir. Gittikçe inkıfâf etmekte olan Çarçuy'un Türkmenistan'a payittahat yapılması tasavvur olmaktadır.

Türkmenistan, cenubundaki dağlık kısım hariç olmak üzere, heyet-i umumiyesiyle gölden ibarettir. Amu-Derya'nın seyr-i sefaine elverişli olan en mühim kısmı bu cümhuriyetin araziinden geçer ve memlâketin iktisadiyatında mühim rol oynar : Murgap ırmağı ve Hazer denizine dökülen ve bugün İran Türkmenistanı ile hudut hattını teşkil eden Strek ırmağı da mühim su kaynaklarından biridir. Memleket arazisinin hemen hepsini iğne alan sahra kısmı tipik Orta Asya çölllerinden ibaret olup mahdut miktarda vahaları ihtiva eder. Sakaul adı ile maruf kır ormanları memleketin takriben 10 milyon dönüm kadar sahasını işgal etmektedir. Burasının varidat kaynağı, bilhassa, köy iktisadiyatıdır. 1923-24'te ziraatten hasıl olan varidat 33 milyon rubleyi bulmuştur ki bunun 33 % ziraat, 48 % hayvan besleme temin etmiştir. Türkmenistan'da ziraate yarayan sahalar su havzaları ve buralara yakın olup sun'i sulamaya müsait olan mntakalardır. Yetiştirilen başlıca hububat buğday, arpa v.s. dir. Pendi vahasında piring yetiştirilir. Murgab'ın aşağı mecrası boyunca bol

---

1) Aristov, Zemetki...., sf. 480.

mikdarda pamuk ekilir. Aghabad ve Yulutan havalisinde bağcılık ve ipekçilikle iştigal edilmektedir. Hayvan besleme işinde başlıca rol oynayan koyun (bilhassa Kerekul) ve keçidir. Deve ve at yetiştirmek işi ikinci planda gelir. 1923'de Türkmenistan'da 346.594 koyun, 137.099 keçi, 55.729 başıya deve, 20.034 at, 13.410 eşek tesbir edilmiştir.

Türkmenistan'ın yeraltı servetleri bilhassa Kızıl-Su (Krasnovodsk) civarında bulunuyor. Birinci yeri tuz ve toz olmak üzere tuz madenleri iştigal eder. Bu bölgede istihsal edilen tuzun miktarı senede 1,5-2 milyon pud'dan ibarettir. Karaboğaz körfezinde glaviyer tuzu da çıkarılmaktadır. Türkmenistan'ın bu garp bölgesinde ve Hazar denizindeki Çeleken ve diğer adalarda petrol da istihsal edilmektedir. Kükürt madenleri Türkmenistan'ın birçok yerlerinde varsa da , en mühimi Aghabad'dan 250 km. mesafede bulunan Baba Hoca madenleridir. Kızıl-Su'dan 7 km. mesafede alçı ve alebaster madenleri vardır. Türkmenistan'da sanayi çok az inkişaf etmiştir. Birinci dünya harbinden evvel Merv ile Çaren havalisinde 225 pamuk tasfiye fabrikası vardı. Bunlardan başka Türkmenistan'da 60 balıkçılık merkezi, birçok buhar değirmenleri ve Kızıl-Su'dan itibaren Türkmenistan'ın şimal-i şarkisine doğru kateden demir yolu hattı üzerinde tamirhaneler ve depolar mevcuttur.

Türkmenler ta eski zamanlardan beri halıları, kilimleri ve keçeleri ile tanınmışlardır. El işleri cümalesinden olmak üzere, demircilik, kiremitçilik, dericilik ve dokumacılık san'atları da inkişaf etmiştir.

1)
Türkmenler aşağıdaki uruglara ayrılırlar :

1. Teke (Ahval-teke , Merv ve Tican bölgelerinde)
2. Sarığ (Yolutan, Pendik ve Mu_rgap havalisinde)
3. Soluxr , Karaman (Sırahı cı varında)
4. Yamut (Yavmut)
5. İmreli (Sımür-İlî)

1) Aristov, Zametki..., s. 414; Z.V. Togan, Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi.

6. Göklen, İğdir, Abdal, Çavdır (Etrek ve Gürgen ırmakları havzasında, Karakum gölünde, Khorazm ve Asu-Derya'nın aşağı mecrasında)

7. Er-Sarı, Sakar oğlu (Asu derya'nın orta mecrasında , Çarçuy, Burdalık ve Kerki civarında).

İçlerinde eskiden beri medeni hayata geçmiş olan Mühürlü (Yazar) , Murğalı, Oğurğalı, Arabacı ve Hızır-eli türkmenleri aslen Er-Sarı olup, esasen Salur'ların bir kolu olan Teke urugu da şimdi demir yolu üzerinde köylere yerleşmiş bulunmaktadır.

Menş'e

Türkmenlerin urug bölümlerinde eski oğuz boylarının ekserisi bulunur. M.N. Galkin'in naklettiği bir efsaneye göre türkmenler kendilerini Oğuz Han'ın ahfadı addederler. Bu efsaneye göre türkmenlerden Göklen urugu Oğuz Han'ın Essen Han adlı oğlundan, öteki uruglar ise yine Oğuz Han'ın ikinci oğlu Seyun, Handan neş'et etmişlerdir. Diğer bir efsanede Göklenler kendilerini Oğuz Han'ın Gün Han adlı oğlunun Kayı Han adlı oğluna bağlarlar. Ve buralara 5000 sene evvel Issık Göl havzasından geldiklerini iddia ederler. Türkmenlerin Issık Göl, Almalık, Seyram Ulug Dağ ve Keçik Dağ bölgelerinden gelmiş olduklarını Ebül-Gazi Bahadır Han da kaydetmektedir. Türkmenlerin menş'inden bahseden masal ve efsaneler tarihî malumata, tamamıyla olmasa da, büyük bir kısmıyla uyumaktadır ve tarihî araştırmalar türkmen uruglarından bazılarının milattan 100 sene önce garbî Tiyanşan'ın eteklerinden başlayın steplerde ve Ulug Dağ ve Kçük Dağ arkasında yaşadıklarını göstermektedir. M. önceki çağlarda Alan, As gibi aryanî kavimlerle komşu olarak yaşamış olan türkmenler onlarla birlikte Masagit heyetini teşkil etmişlerdir. Arap ve İran müverrihleri Oğuzların Amu-Derya ırmağını kutlu saydıklarını ve ölümlerini bu ırmağa ipile astıklarını hikâye ederler. Gerek bu hikâye, gerekse Hekim Ata ve Korkud Ata hikâyelerinde gördüğümüz izler türkmenlerin tarihçe tayini güç olan çağlardan beri Amu-Derya havzasında yaşadıklarını göstermektedir. Daha Strabon'da zikredilen Sakaroul isminde ^{ki Karım} bugünkü Sakar-oğlu urugunu andıran isimlere ^{denir} tesadüf ediyoruz. Milattan sonra IV. ve V. asırlarda bu muntakada, yani Türkmenistan'da türkler yaşamakta olup zerdüş mezhebini kabul etmişlerdi. Daha arplar gelseden m. VII. asrın ilk yarısında çinliler oğuzların Amu-Derya'nın yukarı mecrasında yaşadıklarını kaydetmişlerdir. Araplar zamanında Herirud havzasında da oğuzların bulunduğu zikrediliyor. Kerlik ve Halaç gibi urukları da içine alan Türkmenler Oğuz, veyahut Guz, Uz adları altında Sır-Derya'nın şimalinde Kara-tav, Ulu-Tav, Gürgen civarında ta eskiden beri siyasî bir topluluk teşkil

Tarih

ederlerdi. Arapların hakimiyeti devrinde bunların bir kolu Hazerin şimalinden Avrupaya ; ikinci bir kolu da Hazerin cenubundan Azerbaycan ile Anadolu'ya yayıldılar. Bu göçlere iştirak etmeyen kısım ise bugüne kadar Amu-Derya ve Sir-derya havzaları ile Etrek ve Hazer sahillerinde yaşamakta devam ettiler. İşte Oğuz oldukları halde Türkmen adı altında kalan bunlardır.

XII. asırda Çinden Hazer denizine kadar uzanan Karakitaylar devleti bu Türkmenleri de içine almıştır. XIII. asrın ilk yarısından itibaren Türkmenler büyük Cengiz devletinin kısımlarından birini teşkil ettiler. Bu devirde türkmenler Hazer denizinin şarkındaki kırsal gayri münbit araziye sıkıştırılmışlar. Timur zamanında ve sonraları Türkmenlerin başlıca topluluğu Mangışlak yarımadasında idi. Şiban-oğullarının Türkistan'ı zapteden ordularında türkmenler de vardı. 1743'te Kalmuklar Türkistan'ın bir kısmını zaptedince türkmenlerin bir kısmı Ust-Yurt yaylasına çekildi. Rusların Türkistan'daki türkmenler ile temasları daha moğullar devrinde başlar. Altın-Ordu devletinin göknesi üzerine başlayan Rus skını Türkmenistan'a da sirayet etmiştir. XVII. asrın başlarında Rus kazakları ilk defa olarak Türkmenlerin dahil bulunduğu, Hiva hanlığına skın yaptılar. Fakat ondan daha evvel XVI. asrın ortalarında Mihaiş İvan buralarla ticarî münasebete girmek için heyetler göndermiştir. 1717'de Petro I. buraya askerî bir seferî kuvvet gönderdi ise de mağlup oldu. 1884'te Hazer denizinin şark sahilinde Novoaleksandrovsk kalesi tesis edildi. 1846'da bu kale Mangışlak yarım adasına nakledilerek Novo-Petrovsk adı ile tesmiye edildi ise de, Aleksandrovsk limanına çevrildi. 1869'da Stoletov'un kumandasındaki Rus kuvvetleri Kızıl-Su koyuna çıkarak bugünkü Krasnovodsk şehrini tesis ettiler.

müteakip

Rusların müstahkem kale inşasınx takibinden senelerde de devam etti. Ve yavaş yavaş Türkmenistan'ın içlerine doğru hulule başladılar. 1773'te başlayan Rus tasarruzu tam bir mağlubiyetle neticelendi. 1877'de Enzeri-

Kızıl-Arvat, 1878'de ise Çıkışlar ıssal edildi. 1879 'da Hal-Teke vahasına karşı umumî taarruz başladı. 1881'de biten bu taarruz neticesinde Ruslar Aşhabad'ı ve Gök-Tepe'yi zaptettiler. 1884'te Merv de bu ıssal edilen araziye ilhak edildi. Türkmenler mukavemetlerine devam ediyorlardı. 1885'te Kuşka ırmağı üzerinde , 1886 da ise Atek mevkiinde Türkmenlerle Ruslar arasında kanlı savaşlar cereyan etti. 1890 'a kadar Kafkasya vali-i umumîliğine tabi olan Türkmenistan arazisi o tarihten itibaren Hazar Arkası (Zakaspiy) eyaleti adı ile müstakil bir idare haline getirildi. ³)

1917 senesine kadar bu şekilde idare edilen Türkmenler büyük rus ihtilâlinden istifade ederek diğer türklerle birlikte millî devlet kurmak azmiyle ayaklandılar ise de, Rusya'da kurulan yeni rejim buna imkân bırakmadı. Bununla beraber Türkmenistan'ın, Sov. Sosyalist Cumhuriyet halinde olsa da, Sovyet birliğine dahil bir devlet olarak teşekkülüne zaruret hissedildi. Türkmenistan bugün Sovyet birliğine dahil cumhuriyetlerden biridir.

---

1) Ents. Slovar, 23, s. 158-159, 67, s. 207.

Faydalandığım Kaynaklar:

Türk Yurdu, IV, nr. 19, s. 46-47, 1926; Ansiklopediçeskiy Slovar, 67, 206-208, Petersburg, 1908; Aristov, Zametki..., 414-420; Raşoni, Dünya tarihinde türklük, 1942; E. Velidi Togan, Bugünkü Türkistan ve yakın mezisi (Kahire 1929-1940), Entsiklopediçeskiy Slovar, 23, s. 158-159; 67, s. 207.

Genel Kaynaklar:

Vambéry, Das Türkenvolk etc..., Leipzig, 1885; N.G. Petrusевич, Zapiski Kavkazskogo etdela i. r. geogr. obşç., kn. XI; Soçineniya Gilferdinga, I, SPb., 1868; M.N. Galkin, Etnograficeskiye i istoriceskiye Materiali po Sredney Azii i Orenburgskomu krayu, Petersburg, 1869; Putegestviye v Buharu (Moskova, 1849); K obzoru Zakaspiyskoy oblasti za 1890 god, Petersburg, 1892; Zapiski vostoçnogo otdeleniya i.r. arheologiceskogo obşç., IX, Spb., 1896; V.V. Radloff, K voprosu ob uygurah, SPb., 1893; Trudi vostoçnogo otdeleniya arh. obşç., ç. 4; Kratkiy otçet o naugnoy komandirovke v Srednşyñ Aziyu, ispolnennoy letom 1897 g., SPb., 1896; Kuznetsov, O Hivinskom hanstve v " SPb., ved., 1896.

YAKUTLAR

1)

Aristov'a göre Asya'nın şimal ve şark ucunda yaşayan türkler kendilerine Saka (Saha) adını verirler ki Saka türklerinin vaktiyle Sibirya'nın bu bölgesine sarkmış olan bir kolu olduğuna şüphe bırakmıyor. Yakut kolimesinin "sakalar" demek olduğu ve yak kökü ile meşhurlar cem' edatı olan yt ekinin terkibinden teşekkül ettiği ve yak 'ın dahi g 'in y 'ye tahavvülünden meydana geldiği ileri sürülmektedir. Filhakika yakutların komşuları olan Tunguslar onlara aka veya yako adını vermişlerdir.

Yakutlar, bilhassa, şarkta Çona, şarkta ise Aldan ve Lena ırmaqları ile çevrelenmiş olan sahada yaşarlar. Bu ana saha haricinde Yana, İndigirka ve Kolima gaylarının orta mecraları ile bu gayların muncuplarında ve menbalarında dahi, müteaddit cem'atler halinde yakutlar yaşamakta olup,

2)

Serogevskiye göre, 15²⁾ ulusa ayrılırlar. Bu ulusların bir kısmı adlarını yaşadıkları coğrafî sahradan, bir kısmı da soy ve oymak reislerinin adından almışlardır. Birinci kısma Vilöy ırmağından : Şat-Vilöy ve Orta-Vilöy ulusları, Yana, Kolima ve Olekma'dan Yukarı-Yanlılar, Şat-Yanlılar, Kolimalar ve Olekmenliler. İkinci kısma şarkî Kengleler, Şarkî Kengleliler, Kamlılar, Keginler, Beroganlılar, Baturlar ve Şapliler girerler. Bunlardan başka muhtelif etnik mensuplara malik olup türkleşmiş olan uluslar da vardır. Bugün Rusya şimalinde muhter bir cumhuriyet olan Yakut ülkesi veyahut Yakutistan şarkî Sibirya'nın büyük bir kısmını işgal edip 16° şark arzı ile

1) Aristov, Zemetki, s. 329 ve. ; Miller, Opisanıye, s. 27.

2) Aristov, Zemetki, s. 331, 333.

56° ve 74° şimal tulu arasında 3.000.000 km. genişliğinde bir arazi üzerinde (1926 ve 1931 sayımına göre) 287.645 nüfusu ihtiva etmektedir.

Yakut Cumhuriyetinin arazisi karayık dağ sistemi ile geniş düzlüklerden müteakkindir. Memleketin bütün şark ve cenup çevreleri büyük dağ silsilesinin kavis ile ~~şerhelenmiştir~~ ^{şerhelenmiştir} Dağ silsileleri arasında geniş Kana İndigirka ve Kalın-Alaxey düzlükleri vardır. Bu dağ bölgesi hericindeki kısım 400 ile 500 m. irtifasında büyük bir yayla teşkil eder. Yakut ülkesinin bütün ırmaqları şimalî Kutup denizi havzasına dahildirler. İrmaklarına bağlacası sağdan Aldan ve soldan Wilky kolları ile birlikte Lena'dır. İrmakların ekserisi ayrı semailne müdattir.

Yakutistanın iklimi fevkalâde sert, berridir. Memleketin 70 % ini kıymetli cins ağaçları ihtiva eden ormanlar örtmektedir. Ormanların soyreklesmekte olduğu şimal bölgelerinde betaklar, deniz kıyılarında ise tunduralar vardır. Hayvanat bakımından çok sevin olan bu memleket altın, demir, tağ kömürü ve kaya tuzu gibi kıymetli maddelere malikdir. Yakutların esas malîyet tarzı hayvan beslemekten ibaret olmakla beraber, ziraat dahi gitikçe inkişaf etmekte ve yakutların millî iktisadiyatında mühim bir yer işgaline bağlanmaktadır. İrmakların aşağı mecralarında avcılık, balıkçılık ve maral beslemekten ibaret olan avcılık ile, cenup dağ bölgelerinde, bilhassa Aldan 'ın yukarı mecrasında altın letihali ile işgal ederler.

XIX. asrın ikinci yarısına kadar sırf dahillî ihtiyaçlar ile ayarlanan yakut iktisadiyatı 1891'ten sonra, geniş piyasanın tesiri altında, bilhassa kük ve altın ihracatı ile ihtisas keşbetmeye bağlanmıştır.

Şerşevski'nin yakutlar hakkındaki araştırmalarına dayanan Aristov yakut rivayet ve etnografik benzerlikleri göz önünde tutarak yakutların Yenisey havzasından geldiklerini ileri sürmektedir. Filhakika yakutların en kadim boylarından biri, Türkistan'ın eski kabilelerinden olan, Kenger-as (veyahut Kengle-as = Kangla-s) 'ların adını taşımakta olduğu gibi, Zeregan nehrinin eski ismi olan Kasi adı ile de yakutlar arasında bir ulus vardır. Yakutlar kendilerinin usak cemaatı vâki olan Azık-Çağ 'dan neç'et ettiklerini söylerler ki bu da Issık-Göl mintekasında ki Içigart veyahut eski rivayetlere göre Azıkart olsa gerektir.¹⁾

Radloff gibi bir çok âlimler yakutların Tan devri guliganları oldukları mütalâesindeydiler. Bu mütalâalara göre bugünkü yakutlar Yenisey'den Lena havzasına göçmüş Sagay türkləri olup, yeni yurtlarında, eski yerlilerden, tungus ve buryatlar ile karışmak suretiyle yeni bir etnik hususiyet almışlardır. Yakutların yeni yurtlarına ne zaman geldikleri kat'î olarak ma'lûm değilse de bunun XIII.-XIV. a surlardan sonra vuku bulmadığı umumî yetle kabul edilmektedir. XVII. asrın başında temasa gelen rusların bunları büyük bir cemaat halinde ve asıl yerlileri sıkıştırarak memleketi tamamıyla hakim bir vaziyette bulmuşlardır. Bu keyfiyet, iptidada küçük bir kitle halinde buralara gelebileceklerini tahmin eden Aristov, bu kadar kalabalık ve büyük bir cemaat haline gelebilmek için en azı iki üç asra ihtiyaç olacağına ileri sürmektedir. Yakutlar yeni memleketlerine at. v.s. hayvan sürüleri ile gelmiş ve burada hayvan besleme ve bilhassa at yetiştirme ile iktigal etmişlerdir. Balık cihetinden çok zengin olan Lena ırmağı sahillerine düştükten sonra, gerek burada, gerekse her cins hayvanla zengin olan taygalarda, balıkçılık ve özellikle dahi meşgul olmuşlardır.

1) Zeki Velidi Togan, Üçüncü Türk Kurbanı Medhal (Killer ve Aristov),

XVII. asrın başlarında yakut memleketine baskınlar yapan Yenisey Rus kazakları orada yakut-kazak ordusu kolonisi tesis ettiler. 1641 'de ruslar daha kuvvetle yerleştiler. ve yakutları esaretleri altına almaya başladılar. Rus esaretinden kurtulmak için, yakutlar birkaç defa müsellâh isyan yaptılar. Nasık tarafından 1634 senesinde vuku bulan isyan akis kaldı ise de iki yıl sonra Kanglas yakutları Mangalas'ın kumandası altında, rus hakimiyetinin merkezi olan Yakutsk kalesini sepederek bütün memurlarını kılgıtan geçirdiler. 1681 senesinde yakutların usumî millî bir isyan teşebbüsleri dahi vuku buldu. İsyana gine Çokıkin kumandası altında Kanglas yakutlarının çöküşü ile başlamıştır. şiddetle tenkil edilen bu isyandan sonra da muhtelif zamanlarda ve muhtelif şekillerde yakutların rus hakimiyetine karşı olan mücadelesi devam etmiştir. XIX. asrın birinci yarısında yakut sadegânı yakut millî meclisini kurmaya ve burasını siyasi bir faaliyet merkezi haline getirmeye muvaffak oldukları da, on sene kadar süren bu faaliyet ruslar tarafından ekim bırakıldı.

1905 senesinde başveren birinci rus ihtilâli üzerine yakut millî hareketi daha modern bir şekilde kendisini gösterdi. Bu günden itibaren, yakut millî hareketi, teşekkül etmiş olan sünevver sürenin rehberliği altında ismi ile "yakut birliği" adını taşıyan bir teşkilat etrafında birleşti.

1917 senesinin mart ayında baş veren rus ihtilâli yakut millî hareketine geniş imkânlar açtı ve Yakutsk'ta yakut millî komitesi, yakut federalist emekçilerinin birliği ve "Soka Aymak" adını taşıyan medeni-maarif cemiyeti gibi siyasi, ictimai ve kültürel cemiyetler meydana geldi. Bu cemiyetler Rusya'da yaşayan diğer mahkûm türklerle birlikte millî yakut devleti kurmak talepleri ile faaliyete geçti. Sovyet rejiminin kurulmasına karşı silâha sarılan yakutlar 1920'den 1922'ye kadar mücadele ettiler. Millî mücadelenin akamete uğraması üzerine 27 nisan 1922 'de Sovyet Sosyalist cumhuriyeti olarak ilân edildi ise de biraz sonra beyaz rusların istilâsı na

uğradı ve yalnız 1923 senesinin mart ayında sovyetler tarafından itaat altına alınabildi. Bununla beraber 1930 senesine kadar yakutların millî mücadelede devam ettiklerini görürüz (Bol. Sov. Ents., s. 300-301).

Faydalandiŝim Kaynaklar:

Entsa. Slov., T. 82, 631-634 (Petersburg, 1904); Bolgaya Sovetskaya entsiklopediya (Moskova, 1931, T. 63, 473-503; Pekarskiy, Yakutskiy-rod do i posle prihoda russkih, s. 1-48, Ottisk iz "Pamyatnoy knijki yakutskoy oblasti na 1896 " vap. I; Ogorodnikov V.N., Yakutskaya oblast s. 424/ -442; Šukin, N. Poyezdka v yakutsk, s. 10-306, Petersburg, 1844; Pekarskiy, Obraztzi narodnoy literaturi yakutov, Petersburg, 1911; Pekarskiy, Slovar Yakutskogo yazika, s. 1-2; Petersburg, 1902, 1926, Leningrad; Andrievig, V.K., Istoriya Sibiri, g. I, Petersburg, 1889; Kaynov, I. N., Russkiye Kretyane i oadliye inorodtzi yakutskoy oblasti, S P B, 1912; Hiller, F. Opisceniye Sibirskogo tsarstva i vseh proisgedgih v nem del ot negala, a osoblivo ot pekare niya yego rossiyskoy derjave po sii vremena, g. 1, S P B, 1750, Ogorodnikov V.N., Ogerki istorii Sibiri, g. 1, Irkutsk, 1920, g. 2, vap. 1, Vladivostok, 1924.

Genel Esy Baklar:

Yakutiya, sb. Statey, izd. Akademii nauk SSSR, L., 1927 (bibliyografiyey); Poleznye iskopayeniye i transportnye problema yakutii, sb. statey, L. 1930; "Materiali komissii po izuzheniyu ya ASSR", L., 1925 (ne griyat devam ediyor); Ammonosov M.K., Venposi selakogo hozyaystva yakutii, Yakutsk, 1926; Bahrugin S.V., Istoricheskiye sudbi yakutii, vab. yakutiya, Leningrad, 1927; Belevskiy A., Agrarniy vopros v yakutskoy oblasti, "Russkoye bogatstvo", Petersburg, 1902, nr. 11, Dopolneniya k aktom istoricheskim, sobrannim i izdannim Arhiograficheskoy komissiey, t. II-XI, S P B, 1846-69; "Zapiski Yakutskogo geograficheskogo ob-va", Yakutsk, 1923; Zahorenko N., Yakutskiy nacheg, Yakutsk, 1926; "Izvestiya Bostogno-Sib. otdela imp. Russk. Geograf. Ob-va", Irkutsk, 1892-1925 (bu senelerde gikan bütän cildleri); "Izvestiya yakutskogo otdela gos. Russk. geograf. ob-va", Yakutsk, 1922-23; Obzhegeya obozreniye yakutskoy oblasti, 1892-1903, Yakutsk, 1903; Olainovskiy M., iz istorii obgini v Sibiri, "Pravda", M., 1904, nr. 7; Oçerki po izuzheniyu yakutskogo Kraya, vip. 1-3, Irkutsk, 1927-28; Pavlinov D.M., Vitagevskiy N.A., i Levental L.G., Materiali po obiqnomy pravu i obqgestvennomu bitiy yakutov, Leningrad, 1929; Pekarskiy M.D., Zemelny vopros u yakutov, "Sibirskiye voprosi", S P B, 1906, nr. 17-18; Popov G.A., Oçerki po istorii yakutii, Yakutsk, 1924; Priklonskiy V. L., Letopis Yakutskogo kraya, Krasnoyarsk, 1886; Rastgvetayev M.K., Oçerki yakutskogo hozyaystva, L. 1930; Sanakvasov D. ya., Sbornik obiqnogo prava Sibirskih inorodcev, Vargova, 1876; Sbornik trudov issledovatelakogo ob-va "Saqa Keskile", vip 1-3, Yakutsk, 1925-2 8, Serogovskiy V.L., Yakuti, Opit etnograficheskogo issledovaniya, 1, S P B, 1898; Sokolov M.P.,

Yakutiya po perepisi 1917, vap. 1 i 2, Irkutsk, 1925; Strelov E.D., Akta
 Arhivov yakutskoy oblasti, s 1650 do 1800, I, Yakutsk, 1918; Hudyakov
 I., Verkhnyanskiy Sbornik, Irkutsk, 1890; Yakutiya (sb. st. pod red.
 P. V. Vittenburga), Leningrad, 1927; Von Middendorf, " Sibirische Reise";
 F. von Wrangel, Sibiria and the Polar sea; Vamberi, Das türkenvolk. Die
 primitive Cultur des Türko-tatarischen Volkes; Castrén, Versuch einer
 Jenissei-ostjakischen und Kottischen Sprachlehre ; Figer, Sibirskaya istoriya;
 Georgi, Opisanie obitayugih v Rossiyskom gosudarstve narodov (1776);
 Kaak, Vilyyskiy okrug; Ritter, Zemlevladeniye Azii; Erman, Putegostviya
 v Sibir; Gmelin, Reise; Meyman, Neskolko slov o Torgovle i promyslennosti
 v seb. okruga yakutskoy oblasti (Izvestiya Vostochno-Sib. otd. Imp.
 Russk. Geogr. Obshch.).
 ; Pekarskiy, Izvesti iz Yakutskoy Stariny.

